

De omgang met 'gevoelig erfgoed' in
educatieve programma's voor het
voortgezet onderwijs van
herinneringscentra Kamp Westerbork,
Vught en Amersfoort.

Herinnering aan een historische plek en boodschap voor de toekomst.

Ghislaine Kokshoorn

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis

Erasmus Universiteit Rotterdam

Herinnering aan een historische plek en boodschap voor de toekomst.

*De omgang met 'gevoelig erfgoed' in educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs
van herinneringscentra Kamp Westerbork, Vught en Amersfoort.*

Ghislaine Kokshoorn

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis

Faculteit Erasmus School of History, Culture and Communication

Erasmus Universiteit Rotterdam

20 augustus 2015

Thesisbegeleider: Laurie Slegtenhorst (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Tweede lezer: Prof. dr. Hester Dibbits (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Inhoud

Voorwoord	4
1. Inleiding	6
1.1 Introductie.....	6
1.2 Vraagstelling.....	7
1.3 Theoretisch kader	10
1.4 Historiografisch debat.....	16
1.5 Bronnen	25
1.6 Methoden	28
1.7 Innovatieve aspecten.....	28
2. Herinneringscentrum Westerbork	30
2.1 Historische context	31
2.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum.....	32
2.3 Analyse educatief programma voor het voortgezet onderwijs	36
2.3.1 Tentoonstelling ‘Durchgangslager Westerbork’	36
2.3.2 Rondleiding voormalig Kamp Westerbork	46
2.4 Deelconclusie Herinneringscentrum Kamp Westerbork	50
3. Nationaal Monument Kamp Vught	53
3.1 Historische context	54
3.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum.....	55
3.3 Analyse educatief programma ‘Kamp Vught in de klas’	58
3.3.1 Educatieve film Kamp Vught in de klas: ‘Wie helpt mij nu nog’	59
3.3.2 Lesbrieft ‘Wie helpt mij nu nog’	64
3.3.3 Rondleiding ‘Kamp Vught in de klas’	69
3.3.4 Afrondende opdracht	74
3.4 Deelconclusie Nationaal Monument Kamp Vught.....	75
4. Nationaal Monument Kamp Amersfoort.....	78
4.1 Historische context	79
4.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum.....	81
4.3 Analyse educatief programma ‘Bertus’	83
4.3.1 Tijdschrift ‘Bertus’	83
4.3.2 Documentaire ‘Bertus een thuiskomst’	88
4.3.3 Rondleiding Kamp Amersfoort.....	90

4.4 Deelconclusie Nationaal Monument Kamp Amersfoort	95
5. Conclusie	97
Bibliografie.....	103
Primaire bronnen	103
Secundaire bronnen	104
Digitale bronnen	106

Voorwoord

De persoonlijke verhalen van de gruwelijke gebeurtenissen in de kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog brengt de geschiedenis plotseling heel dichtbij. Net als de meeste mensen denk ik 'dit nooit weer'. Dat maakt dit onderzoek voor mij extra belangrijk. Het in leven houden en doorgeven van de herinnering aan volgende generaties en het tonen van respect aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog is een zaak van ons allen. Ik heb daarom enorm veel respect en waardering voor degenen die zich actief inzetten voor educatie over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.

Als masterstudent maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam heb ik onderzoek gedaan naar de educatieve programma's van de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort. De Tweede Wereldoorlog is een onderwerp dat erg leeft in onze samenleving en waar veel belangstelling voor is. Mijn grootouders hebben mij vele verhalen verteld over hun oorlogsherinneringen. De jonge generatie van tegenwoordig leert echter over de oorlog op andere manieren, waaronder in musea en herinneringscentra. Zij missen de persoonlijke verhalen van familieleden en hebben andere kanalen nodig om over deze gevoelige geschiedenis, die zoveel invloed heeft op de huidige maatschappij, te leren.

Onderzoek naar educatie over de Tweede Wereldoorlog was een nieuwe ervaring voor mij. Ik had het voorrecht om tijdens mijn stage bij EUROCLIO mee te mogen werken aan het project 'Multi-faceted memory'.¹ Tijdens dit project heb ik veel geleerd wat betreft de omgang met een gevoelige geschiedenis en educatie over de gelaagde geschiedenis van voormalige concentratiekampen in Europa. Ik hoop met dit onderzoek een nieuw licht te werpen op de huidige omgang met het geweld van de Holocaust in educatieve programma's in de voormalige concentratiekampen Westerbork, Vught en Amersfoort.

Graag wil ik de medewerkers en de vrijwilligers van de herinneringscentra in Vught, Amersfoort en Westerbork bedanken voor hun behulpzaamheid en gastvrijheid. Zonder hen was dit onderzoek niet mogelijk geweest. Tevens wil ik mijn thesisbegeleidster Laurie Slegtenhorst en de professoren van de faculteit Erasmus School of History, Culture and Communication bedanken voor de colleges en de begeleiding.

¹ European Association of History Educators (EUROCLIO), Programme Reflecting Remembrance. 'Multi-faceted memory': On-Site and Online Learning about Nazi and Stalinist Camps (2014-2015).

Ghislaine Kokshoorn

20 augustus 2015

1. Inleiding

1.1 Introductie

Zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog speelt deze geschiedenis nog steeds een belangrijke rol in onze samenleving. De herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog trekken sterker de aandacht dan andere periodes uit de geschiedenis. Dit is terug te zien in het aantal herdenkingen, film- en theatervoorstellingen en het stijgende aantal bezoekers in musea en herinneringscentra. De grote belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog blijkt ook uit een publieksonderzoek van het Kenniscentrum Oorlogsbronnen in samenwerking met adviesbureau TNS NIPO (2015).² Uit dit onderzoek naar de huidige belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop de bevolking zich laat informeren blijkt dat bijna de helft van de Nederlanders een interesse heeft voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast vindt vijftientig procent deze geschiedenis voornamelijk relevant voor de naoorlogse generatie, deze kennis helpt hen namelijk de wereld van nu beter te begrijpen. Naast documentaires, films en familieverhalen is een bezoek aan historische plekken een belangrijke bron van informatie voor jongeren.³

Erfgoedplekken zijn een krachtige herinnering aan de historische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog. Een goed voorbeeld hiervan zijn de voormalige concentratiekampen en huidige herinneringscentra in Westerbork, Vught en Amersfoort. Er is grote belangstelling voor deze herinneringscentra. Herinneringscentrum Kamp Westerbork en Nationaal Monument Kamp Vught hadden in 2014 een recordaantal bezoekers, 148.000 in Westerbork⁴ en 72.000 in Vught⁵. Daarnaast gaat Nationaal Monument Kamp Amersfoort het herinneringscentrum uitbreiden om het groeiende aantal bezoekers aan te kunnen. Hierbij komt er in het nieuwe centrum van Amersfoort nadrukkelijk meer aandacht voor educatie.⁶

² Kenniscentrum Oorlogsbronnen, *De Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Hedendaagse interesse en informatiebronnen* (Amsterdam 2015).

³ Netwerk oorlogsbronnen, 'Nog steeds grote belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog': <http://www.oorlogsbronnen.nl/nieuws/nog-steeds-grote-belangstelling-voor-de-tweede-wereldoorlog> (29 april 2015).

⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Record aantal bezoekers voor kamp Westerbork': <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=39961#/index/> (29 december 2014).

⁵ Nationaal Monument Kamp Vught, '2014: meer bezoekers dan ooit': <http://www.nmkampvught.nl/11003/> (9 januari 2015).

⁶ Nationaal Monument Kamp Amersfoort, 'Uitbreiding Kamp Amersfoort. Toekomstige beleving van Kamp Amersfoort': <http://www.kampamersfoort.nl/p/uitbreiding> (20 augustus 2015).

De erfgoedinstellingen in Westerbork, Vught en Amersfoort spelen een belangrijke rol in de educatie over de Tweede Wereldoorlog. Zij worden jaarlijks door een groot aantal scholen bezocht. Tijdens dit bezoek volgen de jongeren een educatief programma. Maar hoe wordt de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, die zo traumatisch en gewelddadig is, uitgelegd aan jongeren in deze centra? De voormalige concentratiekampen in Nederland zijn erfgoed met een gevoelige en gewelddadige geschiedenis, waardoor er voorzichtig met educatie moet worden omgegaan. Deze erfgoedplekken worden door Rob van der Laarse ook wel ‘terror scapes’ genoemd: ‘een materiële getuigenis van het geweld dat op de plek heeft plaatsgevonden’.⁷ Het is een plek waar de historische sporen van de gewelddadige geschiedenis in een hoge dichtheid zichtbaar zijn.⁸

Educatie over de gevoelige geschiedenis van de Holocaust op erfgoedplekken, waarbij emoties een belangrijke rol spelen, maakt onderzoek naar de omgang met geweld en de constructie van historische afstand interessant.⁹ Deze masterthesis zal gaan over educatie in Nederlandse herinneringscentra over de Tweede Wereldoorlog in Westerbork, Vught en Amersfoort. Met dit onderzoek hoop ik een goed beeld te kunnen geven van de huidige omgang met herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in educatieve programma’s op erfgoedplekken in Nederland.

1.2 Vraagstelling

Deze masterthesis gaat over de omgang met geweld en de constructie van historische afstand in de educatieve programma’s van herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort in de eenentwintigste eeuw. De volgende onderzoeksvraag zal in deze thesis centraal staan:

Op welke manier wordt het aspect geweld behandeld in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs in de Nederlandse herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort in de eenentwintigste eeuw en hoe past deze behandeling in de constructie van historische afstand?

⁷ Francesco Mazzucchelli, Rob van der Laarse, Carlos Reijnen, ‘Introduction Traces of Terror, Signs of Trauma’, in: idem eds., *Traces of Terror, Signs of Trauma. Practices of (Re)Presentation of Collective Memory in Space in Contemporary Europe* (2014) 5.

⁸ Ibidem, 5.

⁹ Pieter de Bruijn, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources* (PhD thesis unpublished EUR 2014) 12.

Er zijn in Nederland vier herinneringscentra over de Tweede Wereldoorlog: de voormalige concentratiekampen en herinneringscentra in Westerbork, Vught en Amersfoort en het Indisch herinneringscentrum in Bronbeek. Het Indisch herinneringscentrum in Bronbeek is geen onderdeel van dit onderzoek. Dit centrum verteld over een andere geschiedenis op een andere plek, namelijk de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en de daaropvolgende dekolonisatie. Tevens is dit centrum niet verbonden aan een erfgoedplek in Nederland zoals de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort.

De erfgoedplekken in Westerbork, Vught en Amersfoort zijn een belangrijke tastbare herinnering aan de historische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust in Nederland en Europa. Aan de hand van de educatieve materialen van de educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs onderzoek ik in hoeverre de herinneringscentra omgaan met het geweld van de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast onderzoek ik op welke manieren de historische afstand hierin geconstrueerd is.

De educatieve programma's van deze drie herinneringscentra staan in dit onderzoek centraal. De drie programma's die zijn gekozen voor dit onderzoek lijken in de uitvoering op elkaar. In tabel 1.1 is te zien welke programma's dit zijn en hoe zij uitgevoerd worden. Programma één van Herinneringscentrum Westerbork is het meest uitgebreide programma. Het bestaat uit een educatieve inleiding met een film, een bezoek aan de vaste tentoonstelling met een opdrachterschrift voor havo/vwo leerlingen en een rondleiding over het voormalig kampterrein.¹⁰ Het programma 'Kamp Vught in de klas' van Nationaal Monument Kamp Vught is voor vmbo en havo/vwo klassen van het voortgezet onderwijs en bestaat uit twee voorbereidende lessen op school aan de hand van een opdrachterschrift en een film, een bezoek aan het voormalig kampterrein en een afsluitende les op school.¹¹ Het programma van Nationaal Monument Kamp Amersfoort heet 'Bertus' en is voor klas twee en drie vmbo en havo/vwo. Dit programma bestaat uit twee voorbereidende lessen op school aan de hand van opdrachten met een tijdschrift, een rondleiding over het voormalig kampterrein en een afsluitende les op school.¹²

¹⁰ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Voortgezet onderwijs':

<http://kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/voortgezet-onderwijs/index.html#/index> (20 augustus 2015).

¹¹ NMK Vught, 'Scholen': <http://www.nmkampvught.nl/rondleiding-boeken/scholen/> (20 augustus 2015).

¹² NMK Amersfoort, 'Educatie': <http://www.kampamersfoort.nl/p/educatie> (20 augustus 2015).

Tabel 1.1 *Vergelijking van de educatieve programma's voor het VO van herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort.*

Herinneringscentrum	Naam programma	Opbouw programma	Tijdsduur	Niveau
Herinneringscentrum	Programma 1	Educatieve inleiding met film in het herinneringscentrum	45 minuten	Havo/vwo
Westerbork		Bezoek aan de vaste tentoonstelling met een opdrachtenschrift	45 minuten	
		Wandeling naar en van het kampterrein	90 minuten	
		Rondleiding over voormalig kampterrein	60 minuten	
NMK Vught	Kamp Vught in de klas	Twee voorbereidende lessen op school met een opdrachtenschrift	onbekend	Vmbo en havo/vwo
		Rondleiding over voormalig kampterrein	90 minuten	
		Afrondende les op school	onbekend	
SNMK Amersfoort	Bertus	Twee voorbereidende lessen op school met een tijdschrift	120 minuten	Klas twee en drie van vmbo en havo/vwo
		Rondleiding over voormalig kampterrein	90 minuten	
		Verwerkende les op school	1-1,5 uur	

Doordat alle drie deze programma's voor dezelfde doelgroep bedoeld zijn en de opbouw van het programma min of meer hetzelfde is, kan er in dit onderzoek een vergelijking gemaakt worden tussen de educatieve materialen van het educatieve programma van deze drie centra. Dit onderzoek gaat enkel over programma's voor het voortgezet onderwijs. Het basisonderwijs is een andere doelgroep en er wordt vanwege de jonge leeftijd op een andere manier educatie gegeven.

Ik onderzoek de huidige educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs om een vergelijking te kunnen maken tussen de drie herinneringscentra. De reden dat ik voor mijn onderzoek heb gekozen voor de eenentwintigste eeuw is omdat deze educatieve programma's in de eenentwintigste eeuw zijn ontwikkeld.¹³ De deelvragen die horen bij dit onderzoek zijn:

- I. Wat zijn de educatieve doelen van de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort met betrekking tot geweld en in hoeverre worden die doelen in het educatieve materiaal behaald?

¹³ Het educatieve programma 'Kamp Vught in de klas' van Vught, het educatieve programma van de vaste tentoonstelling 'Durchgangslager Westerbork' van Westerbork en het educatieve programma 'Bertus' van Amersfoort.

- II. Op welke manier wordt geweld gebruikt in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs in de Nederlandse herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort in de eenentwintigste eeuw?
- III. In hoeverre wordt het aspect geweld gebruikt bij de constructie van historische afstand in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs in de Nederlandse herinneringscentra Vught, Amersfoort en Westerbork in de eenentwintigste eeuw?

Men kan zich afvragen wat het nut is van educatie over trauma's en leed uit de Tweede Wereldoorlog. Waarom moet erfgoed met een gewelddadig verleden herinnerd worden en voor wie is het? Aan de hand van het educatieve beleid van elk herinneringscentrum wil ik inzichtelijk maken hoe het centrum beoogt om te gaan met geweld en historische afstand in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs. Aan de hand van de concepten 'geweld' en 'historische afstand' onderzoek ik of deze doelen worden gehaald en hoe het aspect geweld wordt behandeld in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs in de Nederlandse herinneringscentra in de eenentwintigste eeuw.

1.3 Theoretisch kader

Het concept 'geweld' wordt in dit onderzoek gebruikt om aan te kunnen tonen op welke manier geweld in de educatieve materialen van de centra wordt gerepresenteerd. Door gebruik te maken van het concept 'historische afstand' onderzoek ik in hoeverre dit geweld dichtbij wordt gehaald in de educatieve materialen. Hieronder beschrijf ik de twee concepten en hoe ze in dit onderzoek worden toegepast.

Geweld

In deze thesis onderzoek ik hoe geweld wordt gerepresenteerd in de educatieve materialen aan de hand van de theorie van de filosoof Newton Garver en de theorie van Hoogleraar Erfgoed Management, G. J. Ashworth. Volgens Newton Garver moet geweld gezien worden als een aanval op een persoon en het schenden van persoonlijke rechten. Deze rechten zijn het eigen lichaam: elk individu heeft autonomie over zijn eigen lichaam. Daarnaast heeft een persoon ook het recht om zijn eigen keuzes te maken. Newton Garver maakt een onderscheid tussen vier verschillende soorten geweld. Institutioneel of persoonlijk geweld, openlijk geweld (fysiek) of verborgen geweld (psychisch). Garver noemt verborgen geweld ook wel 'stil geweld' (*quiet violence*). Bij stil of verborgen geweld (psychisch) heeft een persoon niet de

mogelijkheid eigen keuzes te maken door dreigingen van een ander persoon of instituut.¹⁴ Bij openlijk geweld (fysiek) is er sprake van moord, verkrachting en beroving. Garver maakt tevens een onderscheid tussen persoonlijk en institutioneel geweld. Onder persoonlijk geweld verstaat hij het geweld van een individu uit eigen initiatief. Enkele voorbeelden van persoonlijk openlijk geweld zijn mishandeling, verkrachting en beroving. Dreigingen en vernedering zijn voorbeelden van persoonlijk verborgen geweld.¹⁵

Institutioneel geweld betekent het geweld door een individu of een groep die handelen vanuit een hogere macht waaraan zij loyaal zijn. Voorbeelden van institutioneel openlijk geweld zijn oorlog en gelegitimeerde straffen. Voorbeelden van institutioneel verborgen geweld zijn slavernij, koloniale onderdrukking en getto's.¹⁶ Andere voorbeelden van institutioneel verborgen geweld zijn dreiging met fysiek geweld, gevangenschap en het afnemen van de identiteit.

In de educatieve materialen kan het geweld van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust op verschillende manieren gerepresenteerd worden. Ik zal hier enkele voorbeelden geven van persoonlijk of institutioneel geweld en openlijk geweld of verborgen geweld in relatie tot het geweld van de vervolging van mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het nationaalsocialisme onder leiding van Adolf Hitler was een institutioneel systeem van onderdrukking, dictatuur, onvrijheid en terreur. Het systeem van de concentratiekampen was er op gericht tegenstanders van de nazi's op te sluiten. Het kamp in Dachau (1933) diende als voorbeeld voor de andere concentratiekampen. Ieder kamp had weliswaar een eigen geschiedenis, maar alle kampen vormden een systeem van slavernij, terreur en verdelging en stonden bijna allemaal onder toezicht van de SS.¹⁷

Er was in de kampen een systeem waarin onderscheid werd gemaakt tussen de gevangenen. Voor gevangenen van Germaanse afstamming was er gedwongen arbeid en hadden de bewakers een opvoedkundige taak. De voorschriften voor deze opvoedkundige taak waren onder andere slaag en het onthouden van voedsel. De Joodse en Russische gevangenen waren de niet-opvoedbare gevangenen en werden in concentratiekampen geëxecuteerd of uitgehongerd. Daarnaast werden meestal de criminele gevangenen in het kamp als bewaker aangesteld om verzet binnen het kamp te onderdrukken, maar politieke

¹⁴ Joseph Betz, Garver's 'Definition and a Deweyan Correction', *Ethics*, 87;4 (1977) 339-340.

¹⁵ Ibidem, 340-341.

¹⁶ Ibidem, 340-341.

¹⁷C. Stuldreher, H. van Stekelenburg, R. Meyer, W. Meurs, *Concentratiekampen: systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum 1970) 12-19.

gevangenen en Joden werden soms ook voor deze functie aangesteld. Deze zogenoemde Kapo's mochten commanderen en geweld gebruiken tegen andere gevangenen.¹⁸

Het systeem van terreur en vervolging van bepaalde groepen mensen onder leiding van de nazi's kan gezien worden als institutioneel fysiek en psychisch geweld. Institutioneel openlijk geweld is het fysieke geweld dat werd uitgevoerd in opdracht van de nazi's. Het kan hier gaan om een systeem van fysieke straffen die werden gehandhaafd in het kamp. Enkele voorbeelden zijn: stokslagen, uithongering, dwangarbeid, gelegitimeerde executies en extreem slechte omstandigheden die leiden tot fysiek leed zoals ziekte. Ook het afnemen van de bezittingen van de gevangenen kan gezien worden als een vorm van openlijk geweld. Institutioneel verborgen geweld in de kampen was de systematische dreiging met fysiek geweld en het afnemen van de vrije keus. De dreiging voor het transport, waarbij gevangenen niet wisten wat hen te wachten stond door misleiding en onwetendheid, is ook een voorbeeld van institutioneel verborgen geweld. Opsluiting en het afnemen van de identiteit van de gevangenen zijn tevens een vorm van verborgen geweld.

Alhoewel de bewakers in de kampen in dienst stonden van het Duitse nazi regime konden zij ook vanuit persoonlijke redenen geweld plegen. Uiteraard gaat het om persoonlijk geweld wanneer de bewakers het systeem van terreur in het kamp uit eigen initiatief in stand hielden. Het gaat om persoonlijk openlijk geweld wanneer fysieke straffen en moord buiten het institutionele systeem en de regels van de SS om uitgevoerd werden. Het kan hier ook gaan om geweld tussen gevangenen onderling. Het persoonlijk verborgen geweld is het psychologische geweld van dreiging en vernedering buiten het institutionele systeem en de regels van de SS om. Denk hierbij aan vernedering en verbaal geweld zoals schelden.

Omdat de definitie van Garver een brede definitie is gebruik ik ook de theorieën van Hoogleraar Erfgoed Management, G. J. Ashworth. Volgens Ashworth kan geweld op erfgoedplekken op verschillende manier gerepresenteerd worden. Hij maakt een onderscheid tussen de schaal van het geweld, de intensiteit van de consequenties en het unieke karakter van het geweld.¹⁹ De schaal van het geweld kan uitgelegd worden door middel van de persoonlijke perspectieven van historische actoren maar ook aan de hand van een anonieme groep. Echter is geweld op grote schaal is eenvoudiger te begrijpen middels persoonlijke verhalen dan wanneer er een grote anonieme groep behandeld wordt. Dit wordt ook wel het

¹⁸ Ibidem, 33-49.

¹⁹ Ashworth, G.J., 'The memorialization of violence and tragedy: human trauma as heritage', in: Brian Graham, Peter Howard (ed.), *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Hampshire, Burlington 2008) 231-238.

‘Anne Frank fenomeen’ genoemd. Er is meer empathie voor een persoonlijk perspectief waarbij het verhaal en de naam bekend is. Ook de misdadigers van het geweld worden beter herinnerd wanneer er een persoonlijk verhaal aan gekoppeld wordt.²⁰

Daarbij onderzoek ik of het geweld dat gepresenteerd wordt in de educatieve materialen lichte vormen van onderdrukking en psychisch geweld zijn, zoals dreiging en opsluiting en of het gaat om fysieke vormen van geweld die leiden tot de dood. Ook onderzoek ik wat de intensiteit van de consequenties van het geweld is. In het geval van de Holocaust speelt het karakter van het geweld een belangrijke rol. Het institutionele systeem van de vervolging, opsluiting en moord van de tegenstanders van het naziregime was een goed georganiseerde en uitzonderlijke vorm van geweld. Aan de hand van deze theorie wil ik onderzoeken hoe in de educatieve materialen de schaal, de intensiteit van de consequenties en het unieke karakter van het geweld wordt omschreven. Deze theorie van Ashworth gebruik ik in combinatie met de theorie over de vier soorten geweld van Garver.

Historische afstand

De bekende historicus Johan Huizinga schreef dat begrip van de geschiedenis ontstaat door afstand in tijd. Het contrast en de tegenstelling zorgen voor een vreemdheid van het verleden.²¹ Deze vreemdheid van het verleden geeft de mogelijkheid om te herkennen dat er ook andere mogelijkheden en keuzes zijn voor de manier van leven. Maar een te grote afstand in tijd kan er ook voor zorgen dat het contact met het verleden verloren gaat. Een balans in nabijheid en afstand is daarom noodzakelijk om de wereld te begrijpen schrijft cultuurhistoricus Carlo Ginzburg.²²

In musea, herinneringscentra en erfgoedinstellingen wordt er vaak ingespeeld op de beleving en emoties van de bezoeker. Door in te spelen op de zintuigen worden historische gebeurtenissen en personen op een herkenbare en invoelbare manier gepresenteerd. Op deze manier wordt het verleden dichtbij gehaald. Dit zou nodig zijn om bezoekers te verwonderen en nieuwsgierig te maken. Maar volgens hoogleraar theorie en methoden van de maatschappijgeschiedenis Maria Grever zou dit ook kunnen wanneer het verleden op een

²⁰ Ashworth, ‘The memorialization of violence and tragedy’, 235.

²¹ Johan Huizinga, *Geschiedwetenschap/hedendaagse cultuur. Verzameld werk VII* (Haarlem 1950) 164.

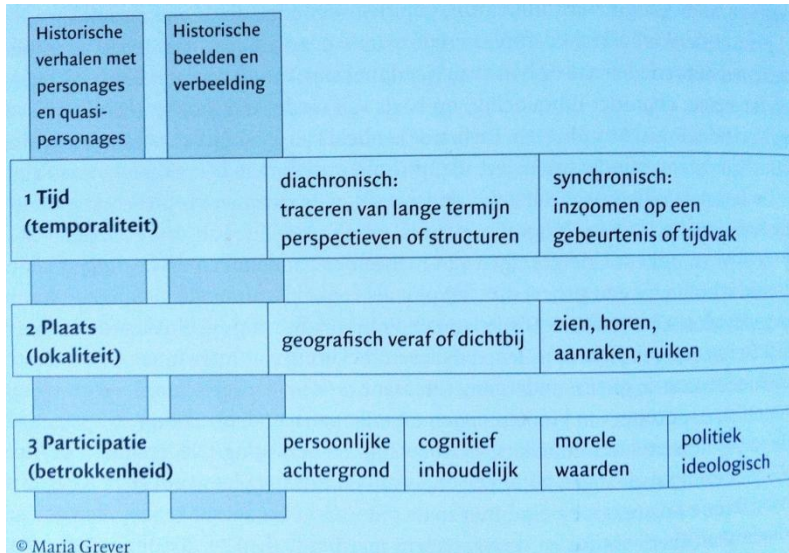
²² Maria Grever, Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 56.

afstand wordt gezet. Zowel kennis als beleving is belangrijk bij de opzet van educatieve activiteiten op erfgoedplekken.²³

De visuele strategieën bepalen hoe de historische afstand in educatie is geconstrueerd. Op deze manier wordt het verleden op afstand gezet of dichtbij gehaald door betrokkenheid te creëren schrijft historicus Pieter de Bruijn. Daarbij is de historische afstand altijd geconstrueerd binnen een dialoog tussen de presentatie van de erfgoedplek en de leerling. Dit komt omdat de afstand in tijd die de leerling ervaart afhangt van de historische kennis, ervaringen en houding.²⁴

Volgens Grever bestaat de constructie van historische afstand in educatie uit een wisselde configuratie van tijd, plaats en participatie.²⁵ Op welke manier historische afstand geconstrueerd is in educatie op de erfgoedplekken Westerbork, Vught en Amersfoort onderzoek ik aan de hand van de theorie van de gelaagdheid van historische afstand van Grever. Ik gebruik dit concept om te onderzoeken hoe het aspect geweld past binnen de constructie van historische afstand. In schema 1 is te zien hoe historische afstand toegepast kan worden door de makers van educatieve projecten.

Schema 1 *De gelaagdheid van historische afstand.*

Bron: Maria Grever en Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 58.

²³ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 55-56.

²⁴ De Bruijn, *Bridges to the past*, 33.

²⁵ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 57.

Er kan in educatieve materialen gebruik gemaakt worden van tijd op een diachronische wijze en synchronische wijze. De diachronie verwijst naar lange termijn perspectieven en ontwikkelingen binnen de maatschappij en de synchronie verwijst naar een bepaald tijdvak of gebeurtenis. Hierbij kunnen er gelijkenissen gemaakt worden met het heden (continuïteit) of kan het verleden op afstand gezet worden (discontinuïteit).²⁶

Tevens wordt er gekeken in hoeverre de plaats dichtbij wordt gehaald. Bij erfgoed gaat het om de ruimtelijke afstand van de plek tot de bezoeker en de tastbaarheid van de historische sporen en materiële resten. Door in te spelen op de zintuigen van leerlingen door middel van authentieke overblijfselen, reconstructies, beelden en audiofragmenten kan een nabije belevenis van de historische plek gecreëerd worden. Leerlingen kunnen hiermee geconfronteerd worden tijdens een rondleiding.²⁷ Wanneer jongeren de historische plaats bezoeken is er direct contact met het erfgoed mogelijk. De historische plek kan ook dichtbij gehaald worden in de educatieve materialen door middel van afbeeldingen en filmfragmenten.

De historische afstand wordt ook bepaald aan de mate van betrokkenheid en verbintenis met het verleden. Het herinneringscentrum kan de leerling aan de hand van vier dimensies bij het verleden betrekken: vanuit de persoonlijke achtergrond, cognitief inhoudelijk, vanuit morele waarden, politiek ideologisch. Leerlingen kunnen vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken worden bij persoonlijke verhalen. Hierdoor kan een identificatie met de hoofdpersoon ontstaan. Wanneer er verschillende relaties worden gelegd tussen de leerling en de hoofdpersoon wordt hij of zij betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond. Leerlingen kunnen bijvoorbeeld vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken worden bij de ervaringen van slachtoffers in concentratiekampen. Dit kan problematisch zijn wanneer het verleden nabij wordt geësceneerd en het verhaal wordt verteld vanuit de eerste persoon. Hierdoor is het nauwelijks mogelijk emotionele afstand te houden tot het verleden en wordt het zoeken naar andere perspectieven moeilijk gemaakt.²⁸ Leerlingen kunnen daarnaast betrokken worden vanuit morele of ideologische waarden. Bijvoorbeeld door leerlingen om een mening te vragen over gebeurtenissen en gewelddadigheden uit het verleden of het heden. Hierbij wordt een beroep gedaan op een algemeen waarde kader, zoals de rechten van de mens.

²⁶ Ibidem, 57.

²⁷ Ibidem, 57.

²⁸ Ibidem, 66.

Tevens kunnen leerlingen vanuit een cognitief kader bij gewelddadige gebeurtenissen uit het verleden betrokken worden. Hierbij staan de persoonlijke achtergrond, en morele en ideologische waarden meestal niet op de voorgrond. Door gebruik te maken van authentieke beelden, historische voorwerpen of brieven vanuit verschillende oogpunten kunnen leerlingen een historische interesse vanuit een cognitief kader ontwikkelen.²⁹

In de educatieve materialen is er een keuze gemaakt voor een bepaald narratief, bepaalde (quasi-)personages en een bijbehorend plot. In het narratief zijn de personages (historische actoren) en quasi-personages (instituties) de dragers van plots. Zij zijn bepalend en via hen wordt het verleden dichtbij gehaald of op afstand gezet.³⁰ Aan de hand van de hoofdpersonages wordt tevens duidelijk vanuit welke perspectieven het verhaal van de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog in de educatieve materialen gerepresenteerd wordt. Door inzichtelijk te maken welke personages gekozen zijn binnen de representatie van geweld wordt duidelijk welke boodschap het centrum over wil brengen.

De drie lagen van historische afstand zijn met elkaar verbonden in elke narratieve representatie. Dat betekent dat het verleden dichtbij gehaald kan worden door een combinatie van tijd, plaats en betrokkenheid. Een fictief voorbeeld van een educatieve opdracht voor scholieren is: Bedenk een reden waarom iemand in het verzet Tilburgse Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog zou willen helpen? Waarom zou je zelf mensen in nood willen helpen? Dit is een synchronische benadering waarbij de drie lagen van historische afstand met elkaar verbonden zijn. Het verleden wordt vergeleken met het heden door plaats (Tilburg), tijd (Tweede Wereldoorlog) en betrokkenheid (waarom zou jij willen helpen).³¹

1.4 Historiografisch debat

Volgens de Duitse historicus Jörn Rüsen kunnen alle plaatsen waar de omgang met het verleden centraal staat tot de historische cultuur worden gerekend. Naast educatie over geschiedenis op scholen wordt er ook omgegaan met het verleden in de massamedia, musea, tentoonstellingen, herdenkingen en erfgoedplaatsen.³² De voormalige concentratiekampen zijn een onderdeel van de historische cultuur in Nederland. De presentatie van de geschiedenis op

²⁹ Ibidem, 57-59.

³⁰ Ibidem, 57-59.

³¹ Ibidem, 57-66.

³² Jörn Rüsen, 'Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken', in *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Köln, Weimar, Wien 1994) 4-7.

deze plekken is een dynamisch en veranderlijk proces. Er worden verschillende betekenissen gegeven aan het verleden en tevens kan het gebruik en de vertoning van het verleden variëren. Daarbij vormen groepen en individuen relaties met dit verleden afhankelijk van de relevantie, interesse en historische kennis.³³ De historische cultuur gaat over de immateriële en materiële cultuur (tradities, rituelen, monumenten gebouwen, normen en waarden, opvattingen en kennis) waarin er omgegaan wordt met het verleden en waarin het verleden tot uiting komt. De omgang en verwerking van een specifiek verleden door een gemeenschap wordt de herinneringscultuur genoemd. Deze is een onderdeel van de historische cultuur.³⁴

Aan de hand van het begrip herinneringscultuur wil ik inzichtelijk maken op welke manier er in Nederland is omgegaan met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. De historicus Jan Assman maakt binnen het concept herinneringscultuur een onderscheid tussen een communicatieve en culturele herinnering. De communicatieve herinnering wordt overgebracht via verhalen over het verleden. Bij de Tweede Wereldoorlog kan gedacht worden aan de herinneringen die via de overlevenden worden overgebracht op volgende generaties. De culturele herinnering is de herinnering die verankerd is in de cultuur van de samenleving. Voorbeelden zijn monumenten, erfgoedplekken, herdenkingen, gebouwen en teksten.³⁵ De culturele herinnering en de tastbaarheid van de Tweede Wereldoorlog zijn in de eenentwintigste eeuw steeds belangrijker geworden voor jongeren. De communicatieve herinnering verdwijnt omdat er steeds minder getuigen van de Tweede Wereldoorlog zijn. De omgang met het verleden in de brede historische cultuur is de enige herinnering die nog overblijft.³⁶

De herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog is veranderlijk en dit is ook zichtbaar in de omgang met de erfgoedplekken Westerbork, Vught en Amersfoort. Historici Frank van Vree en Rob van der Laarse wijzen in *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* op het proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving van herinneringsplaatsen. Het beeld van de

³³ Kees Ribbens, *Historical consciousness in contemporary society. Popular historical culture in the Netherlands, 1945-2000* (Hilversum 2002) 2.

³⁴ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 27.

³⁵ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011) 13.

³⁶ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 54.

geschiedenis in musea en op erfgoedplekken verandert doordat er telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald.³⁷

Ook Roel Hijink wijst op de veranderlijkheid in het herdenken van plaatsen van herinnering. Volgens Hijink moet het niet als vanzelfsprekend gezien worden dat de voormalige concentratiekampen zijn veranderd in herdenkingsplaatsen, maar als een manier van zingeving en betekenistoekenning aan een gebeurtenis die als pijnlijk en schokkend wordt ervaren. Het inzichtelijk maken van het verleden gebeurde in de voormalige concentratiekampen Westerbork, Vught en Amersfoort in drie fasen schrijft Hijink. Kamp Westerbork, Vught en Amersfoort hebben hierbij min of meer hetzelfde monumentaliseringsproces doorlopen.³⁸ Aan de hand van deze drie fasen omschrijf ik hoe er is omgegaan met de herinneringen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust in Nederland en hoe de herinneringscentra in Westerbork, Vught en Amersfoort tot stand zijn gekomen.

De eerste fase, de periode van 1945-1970, was de fase van herdenken en verdringen. Er werden nationale gedenktekens opgericht in Westerbork, Vught en Amersfoort ter nagedachtenis van de slachtoffers. Het kampterrein werd echter hergebruikt voor verschillende doeleinden of afgebroken.³⁹ Ondanks dat de voormalige kampen werden uitgeroepen tot Nationaal Monument werd niet lang na de oorlog besloten de kampen af te breken. Er was geen intentie om de herinnering aan de Holocaust levend te houden in Nederland. Dit was volgens Van der Laarse een gebruikelijke reactie op trauma's van de oorlogsjaren. Vergeten was op dit moment belangrijker dan herinneren.⁴⁰

In de geschiedschrijving over de voormalige kampen is eenzelfde ontwikkeling te zien. Vlak na de oorlog verschenen er talloze getuigenverslagen en gepubliceerde dagboeken van voormalige kampgevangenen in Vught, Westerbork en Amersfoort. Hier was vlak na de oorlog echter geen belangstelling voor.⁴¹ Er was weinig behoefte aan confrontaties met de

³⁷ Frank van Vree en Rob van der Laarse, 'Ter inleiding', in: idem., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 8.

³⁸ Roel Hijink, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van Duitse kampen in Nederland*. (Hilversum 2011) 16-17.

³⁹ Idem, 16.

⁴⁰ Rob van der Laarse, 'Kamp Westerbork', in: Madelon Keizer, Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 310-311.

⁴¹ Eva Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga: Kamp Westerbork in beleving en herinnering* (Amsterdam 2014) 7-10.

oorlogsperiode en persoonlijk leed. Volgens historica Marieke Meeuwenoord kwam dit tevens voort uit een nationaal schuldgevoel jegens de Joodse landgenoten.⁴² In relatie tot het thema 'heroïsche weerstand' was er wel aandacht voor de kampen waaronder in het boek van J.J. van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (1950).⁴³ Dit boek beschrijft voornamelijk het Nederlandse verzet tegen de Duitse bezetter. Op deze manier werd er een nationale herinnering van de Tweede Wereldoorlog gecreëerd waarbij 'goed' en 'fout' en het leed van de Nederlandse bevolking centraal stonden. Er was nauwelijks aandacht voor specifieke groepen zoals de Joodse burgers.⁴⁴

In de jaren zestig kwam er een verandering in het denken over de Tweede Wereldoorlog. De gruwelen van de Holocaust werden langzaam blootgelegd. Dit kwam onder andere door een aantal ontwikkelingen in de jaren zestig waaronder het Adolf Eichmann proces in Jeruzalem (1961), verschillende wetenschappelijke studies naar het nazisme zoals het boek *Ondergang* (1965) van de Nederlandse historicus Jacques Presser en televisieseries zoals *De Bezetting* (1960-1965).⁴⁵ Het boek van Presser over de Jodenvervolging uit 1965 behandelt volgens Meeuwenoord hoofdzakelijk de Joodse gevangenen, andere perspectieven worden grotendeels buiten beschouwing gelaten.⁴⁶

De periode van 1970 tot rond 1985 omschrijft Hijink als de fase van herontdekking van het kamp. Dit is de tweede fase van de monumentalisering van de voormalige concentratiekampen. De kampen werden in deze periode bedreigd met de sloop. Dit laaide discussies op, tegenstanders vonden het belangrijk deze historische locaties te behouden zodat men zich kon bezinnen op het verleden. Op dat moment werd er geprobeerd zo veel mogelijk tastbare resten te behouden. Het mocht niet baten, in de jaren zeventig waren bijna alle historische sporen verdwenen.⁴⁷

In de jaren zeventig groeide de belangstelling voor de erfgoedplekken in Westerbork, Vught en Amersfoort. In 1970 verscheen het boek *Concentratiekampen, systeem en de praktijk in Nederland*. Historicus C. J. F. Stuldreher schreef hierin uitvoerig over het SS-

⁴² A. M. B. Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught* (1943-1944), (PhD thesis UvA 2011) 16-20.

⁴³ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 13.

⁴⁴ Ibidem, 14-15.

⁴⁵ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995) 22, 85.

⁴⁶ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 15.

⁴⁷ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 17.

systeem en de ontstaansgeschiedenis van de concentratiekampen. Gevolgd door verschillende andere studies naar de kampen waarin er aandacht was voor de verschillende gevangenen in de kampen, waaronder het boek *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1978) van de historicus Lou de Jong.⁴⁸ Daarnaast verscheen in 1978 de documentaire *Geschiedenis van een plek* met de getuigenissen van oud-gevangenen van kamp Amersfoort. De aandacht in de geschiedschrijving voor de kampen in combinatie met een ontdekking van authentieke muurschilderingen in Kamp Amersfoort en een monument voor Kamp Westerbork in 1970 zorgden voor de eerste stappen richting een herinneringscentrum.⁴⁹

In het onderwijs kwam de Jodenvervolgung pas eind jaren zeventig aan bod als onderwerp. Vlak na de oorlog lag de nadruk in het onderwijs op patriottisme, de bevrijding en verzet schrijft historica Dienke Hondius in *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945*. Daarin was er nauwelijks aandacht voor de Jodenvervolgung. Vanaf de jaren tachtig stond de Jodenvervolgung centraal in het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog. Daarbij speelden ooggetuigen van de oorlog een belangrijke rol.⁵⁰ Tevens groeide in de jaren tachtig de stroom aan films, documentaires en ooggetuigenverslagen van oud-kampgevangenen. De deelname van pedagogen en historici aan conferenties in de jaren tachtig en negentig zien dat er eind twintigste eeuw een grote belangstelling was de herinnering van de Holocaust levend te houden. Nederland was vanaf het begin actief binnen de ITF (Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research) (1998).⁵¹ Deze organisatie heeft als uitgangspunt het tegen gaan van discriminatie en onderdrukking in de huidige tijd.⁵²

De laatste fase, van 1985 tot heden, is de fase van een herstelde herinnering. Sinds de jaren zeventig hadden verschillende actiegroepen en oud-gevangenen zich ingezet om de herinnering aan de kampen te bewaren, zoals de Werkgroep Westerbork (1978) en Stichting Samenwerkend Verzet 1940-1945 (1979). De overheid was in de jaren na de oorlog niet geïnteresseerd in het behouden van de voormalige concentratiekampen ter herinnering. Dit veranderde in de jaren tachtig. Volgens Hijink was de overheid bang om de communicatieve

⁴⁸ Ibidem, 16-17.

⁴⁹ Ibidem, 16, 308.

⁵⁰ Dienke Hondius, *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010) 285-287.

⁵¹ De Task Force is opgericht in 1998. Op dit moment zijn eenendertig landen lid van de Task Force. Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research, 'About the ITF': <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf.html> (03-08-2015).

⁵² Wichert ten Have, 'De Holocaust', in: Madelon de Keizer & Marije Plomp (eds.), *Een open zenuw : hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 236.

herinnering te verliezen. Door getuigenissen te verbinden aan een erfgoedplek kon het verhaal van de Tweede Wereldoorlog effectief overgebracht worden op de jonge generatie die de oorlog niet had meegemaakt. Dit was voor de overheid een belangrijke reden de voormalige kampen te gebruiken voor educatieve doeleinden, blijkt uit de nota *Jeugdvoorlichtingsbeleid over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden*.⁵³

Dankzij de financiële steun van de overheid konden de erfgoedplaatsen in Vught, Westerbork en Amersfoort uitgroeien tot herdenkingscentra met het karakter van professionele en geïnstitutionaliseerde herdenkingsmusea.⁵⁴ In 1983 kreeg Westerbork een functie als herinneringsplaats en werd er een informatiecentrum opgericht. Voor Vught gebeurde dit pas in 1990 en voor kamp Amersfoort in 2000.⁵⁵ De overheid is sinds de opening van herinneringscentrum Westerbork de belangrijkste subsidieverstrekker. Vlak na de opening van het herinneringscentrum werd al besloten dat Westerbork jaarlijks 175.000 gulden per jaar zou krijgen voor educatie. Westerbork kreeg zo de kans personeel aan te nemen om educatieve materialen, programma's en tentoonstellingen te ontwikkelen.⁵⁶

Voormalig Kamp Westerbork kreeg in de jaren tachtig als eerste een functie als herinneringsplaats. Tevens werd er een informatiecentrum opgericht. Volgens critici mocht de leegte op Westerbork niet worden verstoord door een nadruk op het oorlogsleed. De voorzitter van Vereniging Voormalig Kamp Westerbork, Manja Pach, wees op het gevaar dat er te veel werd ingegaan op de wens van het grote publiek dat wilde weten hoe de barakken er uit zagen.⁵⁷ Ook Nationaal Monument kamp Vught mocht absoluut geen museum of 'griezelkabinet' worden. De kistgalg die in het voormalig kamp had gestaan werd niet terug geplaatst.⁵⁸ Volgens Van der Laarse was terughoudendheid voor een beleving van het verleden kenmerkend voor de Nederlandse omgang met de Jodenvervolgung. In documentaires en literatuur van de Jodenvervolgung stonden weliswaar de emoties centraal, maar de musealisering van de kampen stuitte op strenge ethische bezwaren. Het tentoonstellen van persoonlijke objecten werd in Nederland ongepast gevonden.⁵⁹

⁵³ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 309.

⁵⁴ Ibidem, 14-18.

⁵⁵ Van der Laarse, 'Kamp Westerbork', 313-314.

⁵⁶ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 247.

⁵⁷ Van der Laarse, 'Kamp Westerbork', 314-315.

⁵⁸ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 253.

⁵⁹ Van der Laarse, 'Kamp Westerbork', 314-315.

Toen Nationaal Monument Kamp Vught in 1990 geopend werd lag de nadruk vooral op het uitleggen van het nationaal-socialisme en de relatie met machtssystemen in de huidige wereld. Hijink laat zien dat er een thematische verschuiving in herinneringscentrum Westerbork en Vught heeft plaatsgevonden van een wereldperspectief naar het vertellen van de persoonlijke verhalen van de oud-gevangenen waarbij voorwerpen en documenten centraal staan.⁶⁰ In eerste instantie stonden in de centra voornamelijk de nationale gedenktekens centraal. Naarmate de tijd vorderde werd de historische plek steeds belangrijker.

In de huidige centra in Westerbork, Vught en Amersfoort is er de laatste jaren meer aandacht voor historische overblijfselen en sporen. Na de herinrichtingen in Westerbork (1992) en Vught (2002) kwam de nadruk steeds meer te liggen op de ervaring. De bezoeker wordt in het centrum dichterbij de ervaring van het slachtoffer gebracht door getuigenverhalen.⁶¹ Eenzelfde ontwikkeling is terug te zien in het onderwijs. Er is in de laatste decennia een trend opgekomen waarbij de nadruk ligt op de emotie. Het gaat in het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog meer om beleving, ervaring, ontmoeting, een morele les en een waarschuwing. Daarbij worden leerlingen gestimuleerd actief met de leerstof en kennis over het verleden aan de slag te gaan.⁶²

Een herbouw van de barakken in Kamp Westerbork werd in 1992 nog als ongepast gezien en als een zucht naar sensatie. Tegenwoordig worden authentieke objecten, reconstructies en historische sporen gebruikt om jongeren te leren over dit traumatische verleden. De verandering van symbolische leegte naar een historische beleving kan ervoor zorgen dat de historische werkelijkheid steeds verder verdwijnt. Het gaat niet meer om analytische inzichten in complexe historische processen maar om symbolisering, beleving en inleving van de geschiedenis van het kamp en de slachtoffers. Hiermee beogen de centra een actuele ideologische boodschap over te brengen.⁶³

In opdracht van de staatssecretaris van VWS hebben Nationaal comité 4 en 5 mei, het instituut voor Oorlog, Holocaust en Genocidestudies (NIOD) en de Oorlogsgravenstichting een gezamenlijke integrale visie samengesteld om de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog levend en verankerd te houden.⁶⁴ Uit het rapport *Commissie versterking en*

⁶⁰ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 250-257.

⁶¹ *Ibidem*, 311.

⁶² *Ibidem*, 287-288.

⁶³ *Ibidem*, 310-312.

⁶⁴ Commissie versterking en herinnering WOII, *Versterking van de herinnering WOII*, (Amsterdam 27 maart 2015).

herinnering WOII (2015) blijkt dat een van de problemen van herinneringscentra en oorlogsmusea is dat organisaties vaak enkel de eigen rol tijdens de Tweede Wereldoorlog vertellen. De nadruk ligt hier op het lokale perspectief waarbij er geen verbintenis is met het internationale perspectief. De nationale en internationale vraagstukken moeten meer met elkaar verbonden worden blijkt uit de nieuwe visie. Nadrukkelijk in het domein van educatie moet er ook een relatie worden gelegd met nationale en internationale vraagstukken van de huidige tijd.⁶⁵

Een gebrek aan het internationale perspectief en internationale vraagstukken is een probleem dat ook door Hondius wordt genoemd. In het onderwijs na 2001 wordt de Tweede Wereldoorlog vooral met betrekking tot het lokale en nationale perspectief besproken. Doordat er zo veel nadruk ligt op de persoonlijke ervaringen is er nauwelijks nog aandacht voor internationale betrekkingen. Hondius vindt dat er een heroriëntatie moet komen op de internationale geschiedenis. Vervolgens kan deze verbonden worden met het lokale perspectief. Dat is zeker van belang in een multiculturele samenleving. De Tweede Wereldoorlog en de Holocaust kunnen daarin dienen als een gemeenschappelijk referentiekader.⁶⁶

Herinneringscentra proberen in te spelen op de interpretatie van bezoekers om betekenis te kunnen geven aan een plek die anders leeg zou blijven. Op deze plekken zijn de historische sporen van de gewelddadigheden nauwelijks zichtbaar, zoals een slagveld of voormalige concentratiekampen waarvan de overblijfselen vernietigd zijn. Er moet echter voor gewaakt worden dat de emotionele betrokkenheid niet te groot wordt waarbij er intense sympathie is voor de historische actoren. Dit wordt ook wel ‘*hot interpretation*’ of ‘*hot events*’ genoemd en kan de interpretatie bemoeilijken waarbij het lastig wordt de gebeurtenis in een historische context te plaatsen.⁶⁷

Toch is volgens Van der Laarse een echtheidservaring nodig voor jongeren om zich een kamp voor te stellen op een plaats waar nu grotendeels landschap is overgebleven.⁶⁸ Maar wat is het doel van het creëren van een nabijheid en een beleving van het geweld van de Tweede Wereldoorlog zonder dat jongeren kennis verwerven, historisch leren denken en een historisch besef ontwikkelen? Een zekere mate van historische afstand in educatieve

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Hondius, *Oorlogslessen*, 287-295.

⁶⁷ Elspeth A. Frew, ‘Interpretation of a sensitive heritage site: the Port Arthur Memorial Garden, Tasmania’, *International Journal of Heritage Studies*, 18:1 (2011) 35.

⁶⁸ Van der Laarse, ‘Westerbork’, 315.

materialen helpt jongeren verschillende perspectieven te begrijpen, zoals bijvoorbeeld het perspectief van de ‘vijand’, schrijven Maria Grever, Carla van Boxtel en Pieter de Bruijn.⁶⁹ Door verschillende ervaringen van historische actoren te vergelijken krijgen jongeren de mogelijkheid om historisch te denken en verschillende perspectieven te verkennen. Leerlingen kunnen zo leren over het verleden. Zonder een bepaald evenwicht tussen emotionele betrokkenheid en cognitieve betrokkenheid, waarbij aan de ene kant het verleden dichtbij wordt gehaald en andere kant het verleden op een afstand wordt gezet zou dit niet mogelijk zijn.⁷⁰ Vooral als het gaat om erfgoedplekken met een gewelddadige geschiedenis is het van belang rekening te houden met historische afstand. Leerlingen worden op deze plekken tijdens een bezoek direct geconfronteerd met de plaats waar de (gewelddadige) gebeurtenissen hebben plaatsgevonden.⁷¹

De herinneringscentra hebben te maken met verschillende doelgroepen en belangen. Als institutionele herinneringscentra moeten zij bezoekers trekken en bezoekers informeren, daarnaast zijn zij een gedenkplaats voor de nabestaanden. Zij zien het voormalig kampterrein als een kerkhof terwijl de overheid de plek wil gebruiken voor educatieve doeleinden. Uiteindelijk is het doel van de herinneringscentra een actuele boodschap over te brengen die een cohesie bevorderende uitwerking heeft op de samenleving. Hierin staat niet alleen de geschiedenis van het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog centraal, ook de geschiedenis van het kamp na de oorlog wordt behandeld in de herinneringscentra.⁷² De omgang met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is veranderlijk, telkens wordt het verhaal opnieuw verteld om een betekenis te geven aan het verleden, het heden en de toekomst.⁷³

De centra zijn in zekere mate afhankelijk van het historisch onderzoek dat is gedaan naar de kampen. De afgelopen jaren is er in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog veel aandacht voor de verschillende gevangenen en persoonlijke getuigenissen.⁷⁴ Ook is kort geleden onderzoek verricht naar het perspectief van omstanders van Kamp Westerbork.⁷⁵ Naast de omstanders is er recentelijk ook meer begrip voor het

⁶⁹ Maria Grever, Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 65-66. Pieter de Bruijn, *Bridges to the past*, 11.

⁷⁰ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 120.

⁷¹ Ibidem, 65-66.

⁷² Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 310-312.

⁷³ Ibidem, 315.

⁷⁴ Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga*, 7-15.

⁷⁵ De Bruijn, *Bridges to the past*, 196.

perspectief van de ‘daders’. Dit zorgt voor een menselijker beeld van de zogenaamde ‘foute’ mensen in de oorlog.⁷⁶ Dit blijkt ook uit de plannen voor de uitbreiding van het herinneringscentrum in Amersfoort. Het centrum wil in de nieuwe ondergrondse expositieruimte biografieën tonen van slachtoffers, daders en omstanders.⁷⁷

Echter is er volgens Meeuwenoord in de geschiedschrijving van kamp Vught nog te weinig onderzoek gedaan naar de persoonlijke ervaringen van verschillende groepen gevangenen, het Nederlandse en Duitse bewakingspersoneel en de verhoudingen tussen het bewakingspersoneel en de gevangenen.⁷⁸ In het boek *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van kamp Vught* (2014) geeft Meeuwenoord een uitgebreid overzicht van de samenleving in Kamp Vught. Tevens schreef Eva Moraal in 2014 over de ervaring en beleving van gevangenen in Kamp Westerbork in het boek *Als ik morgen niet op transport ga....*

Dit onderzoek zal in het teken staan van de manier waarop er wordt omgegaan met het geweld van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust en hoe deze gerepresenteerd wordt in de educatieve programma’s van herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort. Er is nauwelijks tot geen onderzoek gedaan naar de omgang met geweld en historische afstand in educatie in deze centra in Nederland. Deze erfgoedplekken zijn een belangrijke tastbare herinnering van de Tweede Wereldoorlog, zeker nu de communicatieve herinnering aan het verdwijnen is. Dat maakt onderzoek naar educatie in deze centra van groot belang. Ik hoop met mijn onderzoek een bijdrage te kunnen leveren aan het historisch debat over de omgang met de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in educatie op erfgoedplekken in Nederland.

1.5 Bronnen

De bronnen die ik gebruik voor dit onderzoek zijn de educatieve materialen van een gekozen educatief programma voor het voortgezet onderwijs van de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort. Daarnaast gebruik ik de handleiding voor rondleiders van het kamp om een inzicht te krijgen in de rondleiding die gegeven wordt tijdens het educatief programma. Deze handleiding geeft een indicatie van de omgang met geweld en de constructie van historische afstand. Echter kan elke rondleider zijn eigen interpretatie geven aan de informatie in de handleiding. Daarnaast heeft iedere rondleider zijn eigen wijze van

⁷⁶ Hondius, *Oorlogslessen*, 305-308.

⁷⁷ Nationaal Monument Kamp Amersfoort, ‘Uitbreiding Kamp Amersfoort. Toekomstige beleving van Kamp Amersfoort’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/uitbreiding> (20 augustus 2015).

⁷⁸ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 19-20.

rondleiden en past de rondleiding op zijn eigen manier aan op de doelgroep. Ik gebruik het meest recente beleidsplan van elk herinneringscentrum als bron om de educatieve doelstellingen te onderzoeken.

Tijdens het educatief programma voor het voortgezet onderwijs in Herinneringscentrum Westerbork bezoeken de leerlingen de vaste tentoonstelling ‘Durchgangslager Westerbork’. De vaste tentoonstelling is oorspronkelijk uit 1999, maar wordt ieder jaar bijgewerkt door het herinneringscentrum. De leerlingen van het voortgezet onderwijs gebruiken tijdens het bezoek aan de vaste tentoonstelling in het herinneringscentrum een opdrachtenboek: ‘Kijkwijzer’. In deze Kijkwijzer wordt er verwezen naar voorwerpen, afbeeldingen, audio-fragmenten en filmfragmenten van getuigen in de tentoonstelling. Tevens bekijken de leerlingen in de tentoonstelling authentieke beelden van de Westerborkfilm (1944).⁷⁹ Daarnaast bekijken de leerlingen in de tentoonstelling de educatieve film ‘De Trein’.⁸⁰ In opdracht van Herinneringscentrum Westerbork ontwikkelde Moomba! Media in 2013 de educatieve film ‘De Trein’ voor leerlingen van het voortgezet onderwijs die het centrum bezoeken met hun school.

Voor dit onderzoek bestudeer ik de zes beschikbare Kijkwijzers voor havo en vwo en de bijbehorende filmbeelden en audio-fragmenten van de vaste tentoonstelling van Herinneringscentrum Westerbork. Deze Kijkwijzers zijn in 2015 in eigen beheer ontwikkeld door Herinneringscentrum Westerbork.⁸¹ De Kijkwijzers voor vmbo klassen zijn nog in ontwikkeling en kunnen daardoor niet geanalyseerd worden. Tevens onderzoek ik de gids voor de rondleiding van scholieren voor rondleiders van Kamp Westerbork uit 2015⁸², het meeste recente jaarverslag (2013)⁸³, en de educatieve uitgangspunten van Herinneringscentrum Westerbork.⁸⁴

⁷⁹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Westerborkfilm’, <http://www.kampwesterbork.nl/geschiedenis/durchgangslager/westerborkfilm/index.html#/index> (20 augustus 2015).

⁸⁰ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Elke keer die trein’, <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=40163#/index> (9 februari 2015).

⁸¹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Kijkwijzer 1-6, havo/vwo’, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork* (2015).

⁸² Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Rondleiding voormalig terrein kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).

⁸³ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Jaarverslag 2013* (Hooghalen 2014).

⁸⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).

De bronnen van Nationaal Monument Kamp Vught die ik onderzoek zijn de educatieve materialen van het educatief programma ‘Kamp Vught in de klas’ voor het voortgezet onderwijs. Dit programma bestaat uit voorbereidende lessen op school aan de hand van educatieve materialen, een rondleiding over het voormalig kampterrein en een afrondende les op school. De educatieve materialen die bij dit programma horen zijn een educatieve film⁸⁵, een lesbrieven met opdrachten en een afrondende opdracht.⁸⁶ Deze materialen zijn in 2007 ontwikkeld in samenwerking met de Fellowship in Holocaust Education van het Imperial War Museum in Londen. Daarnaast zijn de materialen financieel ondersteund door het VSB fonds, het Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg, de Mondriaan stichting en Provincie Noord-Brabant.⁸⁷ Tevens analyseer ik de gids voor de rondleiding ‘Kamp Vught in de klas’ voor scholieren voor het voortgezet onderwijs van Kamp Vught uit 2009⁸⁸ en het beleidsplan van 2011-2015.⁸⁹

In herinneringscentrum Amersfoort kunnen scholen van het voortgezet onderwijs kiezen voor het programma ‘Bertus’. Dit programma is bedoeld voor klas twee en drie van het vmbo en havo/vwo. Het programma is in 2013 ontwikkeld in samenwerking met Stichting Share2day. Het programma bestaat uit twee voorbereidende lessen op school, een rondleiding over het voormalig kampterrein en een afrondende les op school. De educatieve materialen die bij dit programma horen zijn het tijdschrift ‘Bertus’ uit 2013⁹⁰ en een documentaire *Bertus: een thuiskomst 1924-1944-2010*.⁹¹ Daarnaast analyseer ik ook de gids voor rondleiders van kamp Amersfoort. Leerlingen volgen tijdens het educatieve programma de standaard rondleiding, de rondleider past de rondleiding zelf aan op de doelgroep.⁹² Als onderdeel van de rondleiding analyseer ik tevens de inleidende film van zestien minuten, leerlingen kijken deze introductie film in het bezoekerscentrum van Kamp Amersfoort.⁹³ Tevens omschrijf ik het huidige beleid van Kamp Amersfoort in hoofdstuk vier. Hiervoor gebruik een rapport met het beleid en de toekomstplannen voor NMK Amersfoort: *De*

⁸⁵ NMK Vught, film ‘Kamp Vught in de klas’ (Vught 2007).

⁸⁶ NMK Vught, Lesbrieven ‘Wie helpt mij nu nog’, vmbo en havo/vwo (Vught 2007).

⁸⁷ NMK Vught, docentenhandleiding vmbo, ‘Wie helpt mij nu nog’ (Vught 2007).

⁸⁸ NMK Vught, ‘Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo (Vught 2009).

⁸⁹ NMK Vught, Beleidsplan 2011-2015 (Vught 2011).

⁹⁰ Stichting Share2day, Tijdschrift Bertus (Alkmaar 2013).

⁹¹ Documentaire Steffen Ellerhof, *Bertus: een thuiskomst 1924-1944-2010* (2011).

⁹² NMK Amersfoort, ‘De NMKA gids voor gidsen’ (Amersfoort 2011).

⁹³ NMK Amersfoort, *Verhalen van Teun de Vries, Jan Kreeuwen en Frans van den Berg jr* (Amersfoort 2003).

toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort: contouren (Amsterdam 2013).⁹⁴ Dit rapport wordt momenteel gebruikt als beleidsplan voor NMK Amersfoort.

Ik heb voor drie gelijksoortige educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs van de centra gekozen als bron. Op deze manier is het mogelijk om de programma's met elkaar te vergelijken. Alle drie deze programma's werken met een schrift met opdrachten en vragen aan de hand van een film of documentaire. Omdat het ook mogelijk is voor scholen om een andere invulling van het educatieve programma te kiezen, bijvoorbeeld om enkel de rondleiding te volgen, heeft de uitkomst van dit onderzoek enkel betrekking op de gekozen programma's die hier worden besproken.

1.6 Methodes

Dit hoofdstuk bestaat uit kwalitatief onderzoek door middel van een analyse van de hierboven genoemde bronnen. Aan de hand van de concepten onderzoek hoe het aspect geweld gebruikt wordt in het educatieve programma en hoe deze past binnen de constructie van historische afstand. Hiermee wil ik een beeld geven van de huidige omgang met geweld en historische afstand in de educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs in de Nederlandse herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort. Het gaat er in dit onderzoek niet om of de omgang met deze aspecten in het onderwijs correct is.

Dit onderzoek is opgebouwd uit vijf hoofdstukken. Herinneringscentrum Westerbork, Vught en Amersfoort worden elk in een apart hoofdstuk behandeld. Ik behandel de herinneringscentra in chronologische volgorde van het jaar waarin zij zijn opgericht. Na een kort overzicht van de historische context, het beleid en het educatieve aanbod in de centra wordt er overgegaan tot de analyse. In deze paragraaf worden de educatieve materialen van het gekozen educatieve programma geanalyseerd aan de hand van de theoretische concepten. Elke hoofdstuk wordt afgesloten met een deelconclusie. Ten slotte zal het laatste hoofdstuk bestaan uit een eindconclusie en zal een antwoord op de onderzoeksvraag geven.

1.7 Innovatieve aspecten

Zoals ik al eerder beschreven heb hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan het historisch debat over de omgang met geweld en historische afstand in educatie over de Tweede Wereldoorlog op erfgoedplekken in Nederland. Er is al veel geschreven over de dynamiek van de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Het onderzoek naar de omgang met erfgoed van de Tweede Wereldoorlog in educatieve programma's van de

⁹⁴ NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort: contouren* (1 oktober 2013).

eenentwintigste eeuw is echter nog beperkt. Zoals Maria Grever, Carla van Boxtel en Pieter de Bruijn al schreven kan de huidige nadruk op beleving in erfgoedonderwijs de ontwikkeling van historische besef bemoeilijken.⁹⁵

Door het verdwijnen van de communicatieve herinnering wordt erfgoedonderwijs over de Tweede Wereldoorlog steeds belangrijker. Dat maakt onderzoek naar educatie in de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort interessant. Wellicht kan dit onderzoek een bijdrage leveren aan de verdere ontwikkeling van educatieve programma's voor jongeren op deze plekken in de toekomst.

⁹⁵ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 65-66. Pieter de Bruijn, *Bridges to the past*, 11.

2. Herinneringscentrum Westerbork

Als het gaat om het herdenken en herinneren van de Tweede Wereldoorlog vervullen jongeren een belangrijke rol. In Westerbork nam een groot aantal jongeren op 22 januari 2015 deel aan het gesproken monument 'De 102.000 Namen Lezen'. 102.000 namen van Nederlandse slachtoffers van de Holocaust werden gedurende zes dagen en vijf nachten onafgebroken voorgelezen. Dit duurde tot 27 januari, de dag dat zeventig jaar geleden het vernietigingskamp Auschwitz werd bevrijd. Er werd op deze plek een speciale ceremonie gehouden om wereldwijd de moord op zes miljoen Joden en Sinti & Roma te herdenken.⁹⁶

Herinneringscentrum Westerbork had in 2014 een record aantal bezoekers van 148.000 en in 2013 bezochten meer dan 130.000 mensen het herinneringscentrum. Een groot aantal bezoekers zijn jongeren die het centrum bezoeken met hun school. In 2013 werden meer dan duizend schoolgroepen begeleid in Westerbork.⁹⁷ Groep zeven en acht van de basisschool en het voortgezet onderwijs kunnen kiezen uit een educatief programma. Leerlingen bezoeken tijdens het educatieve programma het herinneringscentrum en krijgen een inleiding met een introductiefilm in het centrum. In groepen bezoeken zij de vaste tentoonstelling 'Durchgangslager Westerbork' aan de hand van een opdrachtenboek genaamd 'Kijkwijzer' en lopen vervolgens naar het voormalig kampterrein voor een rondleiding.⁹⁸

In dit hoofdstuk volgt een korte introductie van de historische context van Kamp Westerbork en het ontstaan van het herinneringscentrum. Vervolgens geef ik een overzicht van de uitgangspunten en het educatieve beleid in het centrum aan de hand van het meest recente jaarverslag (2013)⁹⁹, en de educatieve uitgangspunten van herinneringscentrum Westerbork.¹⁰⁰ In de analyse die volgt onderzoek ik de educatieve materialen en de rondleiding van het educatieve programma voor het voortgezet onderwijs. De educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs die ik onderzoek in dit hoofdstuk zijn de zes

⁹⁶ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Gesproken monument 'De 102.000 Namen Lezen' van start': <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=40050#/index> (20 augustus 2015).

⁹⁷ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Jaarverslag 2013* (Hooghalen 2014).

⁹⁸ Herinneringscentrum Westerbork, 'Groepsbezoek': <http://kampwesterbork.nl/nl/museum/arrangementen/groepsbezoek/index.html#/index> (20 augustus 2015).

⁹⁹ Westerbork, *Jaarverslag 2013*.

¹⁰⁰ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).

verschillende Kijkwijzers en de educatieve film 'De Trein'.¹⁰¹ Elke Kijkwijzer voor het voortgezet onderwijs heeft een centrale stelling. Met behulp van de vragen moeten de leerlingen beargumenteren of de stelling juist is of niet. Voor de analyse van de rondleiding onderzoek ik de gids voor rondleiders van Kamp Westerbork uit 2015.¹⁰² Aan het eind van dit hoofdstuk volgt de deelconclusie. Deze geeft een antwoord op de hoofdvraag met betrekking tot Herinneringscentrum Westerbork.

2.1 Historische context

Kamp Westerbork werd in 1939 opgericht als vluchtelingenkamp voor Duits-Joodse vluchtelingen. Van 1942-1945 werd het kamp overgenomen door de Duitse bezetter en diende als doorgangskamp voor Joden en Sinti & Roma. 107.000 Joden en 245 Sinti & Roma werden op transport gezet naar concentratie- en vernietigingskampen in Duitsland en Polen waarvan ongeveer vijfduizend mensen de oorlog overleefden. Alhoewel het doel van Westerbork gruwelijk was vonden er in Kamp Westerbork tijdens de Tweede Wereldoorlog relatief weinig gewelddadigheden plaats. Het was een kamp van vijfhonderd bij vijfhonderd meter met zeven wachttorens waar op een hoogtepunt maximaal tienduizend mensen tegelijk gevangen zaten. Het had een karakter van een klein dorp. Toch was Westerbork een van de meest succesvolle doorgangskampen van de nazi's en via deze plek vonden meer dan honderdduizend mensen de dood.¹⁰³

Op 12 april 1945 werd Kamp Westerbork bevrijd door de Canadezen. Het kamp diende vervolgens opeenvolgend als: interneringskamp voor NSB'ers (1945-1948), militair kamp (1949), repatriëringskamp voor Indische Nederlanders (1950-1951) en het Woonoord Schattenberg voor Molukkers (1951-1971).¹⁰⁴ In de jaren zestig werd bekend dat het Woonoord Schattenberg zou verdwijnen. Er waren in eerste instantie plannen voor een recreatiegebied, maar als compromis werd er besloten in 1967 veertien radiotelescopieën te plaatsen voor de Sterrenwacht. In 1957 waren er al initiatieven om in Westerbork een gedenksteen te plaatsen, maar vanuit de Joodse gemeenschap was hier destijds geen behoefte aan. Na het verdwijnen van het Molukkenkamp werden er toch plannen gemaakt om een gedenksteen op te richten. In 1970 werd op het voormalig concentratiekamp het gedenksteen

¹⁰¹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Kijkwijzer 1-6, havo/vwo', *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork* (2015).

¹⁰² Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Rondleiding voormalig terrein Kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).

¹⁰³ Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga*, 4-8.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 8-9.

onthuld. Het was een herdenkingsteken ontworpen door Ralph Prins, met als essentie de vervolging van de Joden en de transporten.¹⁰⁵

Toen in de jaren zeventig besloten werd de barakken van voormalige concentratiekamp Westerbork af te breken kwam er meer belangstelling voor het kamp. Manja Pach, de dochter van oud-gevangene Werner Stertzenbach, gaf de eerste aanzet om voormalig Kamp Westerbork te behouden als plek van herinnering en herdenking. Het initiatief van Pach resulteerde in 1978 tot de oprichting van een actiegroep, Werkgroep Westerbork. Onder leiding van deze werkgroep werden er ideeën bedacht om het voormalige Kamp Westerbork te behouden als herinnering. De sloop van het kamp kon niet meer voorkomen worden, maar de actie van Pach zorgde er wel voor dat het verdwenen kamp op een symbolische manier weer zichtbaar werd gemaakt.¹⁰⁶ Op 12 april 1983 werd het herinneringscentrum in Westerbork officieel geopend.¹⁰⁷

2.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum

Toen het herinneringscentrum geopend werd in het begin van de jaren tachtig was er niets meer over op de plek waar ooit Kamp Westerbork had gestaan. Alleen de aardappelkelder, een stootblok, het huis van de kampcommandant, de waterzuivering, een schuilbunkertje en de bomen stammen uit de kamperiode. In 1992 vond er een herinrichting van het kampterrein plaats met als doel de historische plek kenbaar te maken. Het moest duidelijk zijn wat de context van Westerbork was en daarom werd een deel van het prikkeldraad teruggeplaatst, een wachttorens gereconstrueerd en een deel van de gracht opnieuw uitgegraven. Ook moest er meer nadruk gelegd worden op het dagelijks leven van de gevangenen. Borden met teksten maar ook het oude padenplan en een verhoging van waar de oude barakken hebben gestaan geven bezoekers een idee van hoe het kamp eruit heeft gezien. Er was bewust gekozen voor een symbolische benadering en niet voor terugplaatsing, omdat dit als onecht zou kunnen worden ervaren.¹⁰⁸

Dit is opvallend anders dan de herinrichtingen in de eenentwintigste eeuw. Het kenbaar maken van de historische plek staat nog steeds centraal maar dit keer moet het gebeuren met zichtbare sporen om in te spelen op de behoeften van de jeugd. Volgens het centrum heeft de symboliek van de stilte en leegte niet genoeg zeggingskracht voor jongeren.

¹⁰⁵ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 121-125.

¹⁰⁶ Ibidem, 149-151.

¹⁰⁷ Ibidem, 241.

¹⁰⁸ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Jaarverslag 1992* (Hooghalen 1993) 12.

Dit is tevens de reden voor de huidige herinrichtingen van het kamp.¹⁰⁹ Er heeft een verschuiving plaats gevonden, waar voorheen de leegte en de symboliek moest spreken tot de verbeelding van de bezoekers wordt het verleden nu dichtbij gehaald om in te spelen op een belevenis en identificatie met het verleden.

Herinneringscentrum Westerbork geeft aan dat zij met verschillende dilemma's te maken krijgen. Er is een constant spanningsveld tussen het behouden van de symbolische stilte en de leegte versus het inzichtelijk en tastbaar maken van het verleden. Het doel van de herinrichting is de sporen van het kampverleden zichtbaar te maken.¹¹⁰ Dit blijkt uit de plaatsing van de wagons op het kampterrein, de glazen overkoepeling van de woning van de kampcommandant en het terugplaatsen van barakken. Daarnaast zijn er ook plannen om de resten van het crematorium zichtbaar te maken voor het publiek.¹¹¹

Naast de historische plek staat het persoonlijk verhaal van de vermoorde Joden en Sinti & Roma centraal. Ook wil het herinneringscentrum meer aandacht besteden aan de oorlog in de eigen omgeving en de geschiedenis van Kamp Westerbork voor en na de oorlog.¹¹² De vraag is of het mogelijk zal blijven voor Westerbork om de nadruk te leggen op de lokale geschiedenis. Kamp Westerbork kreeg in 2014 het Europees Erfgoedlabel toegekend door de Europese Commissie.¹¹³ Met dit label wil de Europese Commissie een gezamenlijke Europese geschiedenis creëren waar educatieve activiteiten een belangrijk onderdeel van zijn. Herinneringscentrum Westerbork wil naar eigen zeggen in de toekomst meer samenwerken met andere Europese erfgoedplekken en de geschiedenis van Westerbork in een Europese context plaatsen met name voor jongeren.¹¹⁴

¹⁰⁹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Herinrichting kampterrein':

<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/herinrichting/index.html#/index> (20 augustus 2015).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ In samenwerking met archeologen wordt er een plan gemaakt om de resten van het crematorium voor het publiek zichtbaar te maken. Herinneringscentrum Westerbork, 'Fundering crematorium':

<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/herinrichting/crematorium/index.html#/index> (20 augustus 2015).

¹¹² Westerbork, *Jaarverslag 2013*, 4.

¹¹³ NRC.nl, auteur onbekend, 'Vredespaleis en Kamp Westerbork worden Europees erfgoed':

<http://www.nrc.nl/nieuws/2014/02/12/vredespaleis-in-den-haag-en-kamp-westerbork-worden-europees-erfgoed/> (12-02-2014).

¹¹⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Europees erfgoedlabel voor kamp Westerbork':

<http://www.kampwesterbork.nl/museum/nieuws/detail.html?id=38872#/index> (12-02-2014).

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Europees erfgoedlabel',

In het huidige educatieve beleid ligt de nadruk vooralsnog op de lokale geschiedenis van het kamp. Het centrum wil de leerlingen confronteren met het verleden door persoonlijke verhalen van historische actoren uit de hun eigen omgeving. Daarnaast wil het centrum de historische plekken die verband houden met de omgevingsgeschiedenis van de Joodse gemeenschap in oorlogstijd inzichtelijk maken. Daarbij worden oor- en ooggetuigen ingezet om het verhaal van de oorlogstijd en de Jodenvervolging te vertellen.¹¹⁵

Het centrum gebruikt individuele verhalen van mensen in oorlogstijd om identificatie met historische actoren mogelijk te maken. Op deze manier beoogt het centrum de belangrijkste doelstellingen te kunnen behalen, namelijk: de leerling in te laten zien dat dagelijkse vormen van discriminatie en vooroordelen kunnen leiden tot grote catastrofes en dat zelfs in extreme omstandigheden humaniteit kan blijven bestaan.¹¹⁶ De vraag die centraal staat is: 'Waarom heeft de mens gehandeld zoals hij heeft gehandeld?' Het analyseren en verklaren van ethische dilemma's van historische actoren speelt hierbij een belangrijke rol. Naast het verhaal van slachtoffers wil het centrum ook het verhaal van andere groepen, zoals 'daders' en 'omstanders', behandelen.¹¹⁷

Om de relatie met huidige vormen van onrecht te kunnen leggen ligt de nadruk voornamelijk op het dagelijks leven in het kamp en de lichtere vormen van onrecht en onderdrukking. Het centrum zegt op deze manier te willen voorkomen dat er te veel aandacht is voor extreme wreedheden, waardoor kleine wreedheden minder erg lijken. Een nadruk op extreme wreedheden helpt leerlingen niet te begrijpen hoe deze in de huidige wereld voorkomen kunnen worden.¹¹⁸

Op deze manier benadrukt het centrum geen extreme gewelddadigheden te willen laten zien in de educatieve materialen. Gewelddadigheden zoals onrecht en onderdrukking, waarbij geen fysiek geweld plaatsvindt, zijn vormen van psychisch geweld. Deze vorm van geweld uit het verleden wil het centrum dichtbij halen door persoonlijke verhalen van historische actoren uit de omgeving van de leerlingen. De leerlingen worden direct geconfronteerd met het verleden zodra zij de plek waar Kamp Westerbork heeft gestaan bezoeken tijdens een educatief programma.

<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/herinneringscentrum/organisatie/europees-erfgoedlabel/index.html#/index> (20-07-2015).

¹¹⁵ Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork*, 1-3.

¹¹⁶ Ibidem, 1-3.

¹¹⁷ Ibidem, 1-3.

¹¹⁸ Ibidem, 1-3.

Herinneringscentrum Westerbork heeft een groot aanbod in educatie. Voor scholen van het basisonderwijs zijn er verschillende educatieve materialen. Scholen kunnen een stripboek downloaden of het lespakket ‘platen en verhalen’ of ‘het drama van Srebrenica’ bestellen. Daarnaast zijn er diverse kinderboeken beschikbaar.¹¹⁹ Scholen van het voortgezet onderwijs kunnen een film aanschaffen met getuigenissen van overlevenden van het kamp genaamd ‘Leven na de ondergang’ (2007). Ook is het mogelijk deel te nemen aan het project ‘Westerbork Portretten’. Leerlingen doen hierbij onderzoek naar een van de slachtoffers uit de eigen omgeving. Tevens is het herinneringscentrum sinds 1999 ondergebracht bij het ‘Landelijk Steunpunt gastsprekers WO II-Heden’. Ooggetuigen kunnen uitgenodigd worden in de klas om te vertellen over hun oorlogsverleden.¹²⁰

Leerlingen die met de schoolklas bij Herinneringscentrum Westerbork een educatief programma volgen bekijken een inleidende film in het centrum, bezoeken de vaste tentoonstelling en krijgen een rondleiding door het voormalig kampterrein. De leerlingen kijken en luisteren tijdens de inleidende film naar het verhaal van een Joodse familie en Joodse kinderen uit de omgeving van hun eigen school. Vervolgens bezoeken zij de vaste tentoonstelling in het Herinneringscentrum en maken in groepen opdrachten aan de hand van een opdrachtenboek: ‘Kijkwijzer’.

Voor het voortgezet onderwijs van havo en vwo klassen zijn er zes verschillende Kijkwijzers. Aan de hand van een applicatie op hun telefoon kijken en luisteren de leerlingen naar herinneringen van overlevenden. In de Kijkwijzer wordt er verwezen naar de tentoonstelling waar de leerlingen kijken en luisteren naar de fictieve film ‘De Trein’, filmopnamen van de Westerborkfilm uit 1944, voorwerpen, afbeeldingen, audio-opnamen en filmfragmenten. Aan de hand van de informatie die zij gekregen hebben beantwoorden zij de centrale stelling van de kijkwijzer.¹²¹

¹¹⁹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Basisonderwijs’:

<http://www.kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/basisonderwijs/index.html#/index> (20-07-2015).

¹²⁰ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Voortgezet onderwijs’:

<http://kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/voortgezet-onderwijs/index.html#/index> (20-07-2015).

¹²¹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Kijkwijzer 1-6, havo/vwo’, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork* (2015).

Naast het dagelijks leven in Kamp Westerbork ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, staan ook het systeem en de transporten centraal in het educatieve programma.¹²² Daarnaast wordt niet alleen de geschiedenis van Westerbork als Durchgangslager behandeld maar ook de geschiedenis van het kamp na de oorlog. Dit is volgens het herinneringscentrum noodzakelijk om aan leerlingen duidelijk te maken dat herinneringsplekken zoals Westerbork veranderlijk zijn en dat materiële sporen door verschillende omstandigheden niet meer aanwezig zijn.¹²³

2.3 Analyse educatief programma voor het voortgezet onderwijs

2.3.1 Tentoonstelling ‘Durchgangslager Westerbork’

Educatieve film *De Trein*

In elke kijkwijzer wordt er met citaten verwezen naar de educatieve film *De Trein*. De film is een belangrijk onderdeel van de kijkwijzers. De leerlingen bekijken de fictieve film van twintig minuten in de tentoonstelling en beantwoorden vervolgens vragen in de tentoonstelling aan de hand van de kijkwijzer. De hoofdpersonages in de film zijn gebaseerd op verhalen van echte gevangenen aan de hand van dagboeken en brieven. Daarnaast zijn delen van het oorspronkelijke kamp in beeld gebracht aan de hand van computeranimaties.¹²⁴

In de film is te zien hoe scholieren Kamp Westerbork bezoeken. Eenmaal op het kampterrein aangekomen wordt een van de leerlingen terug geworpen in de tijd: Kamp Westerbork in 1943. Zij raakt bevriend met leeftijdsgenoten die gevangenen zitten in het kamp. Na enige tijd moeten de gevangenen op transport, de hoofdpersoon neemt op emotionele wijze afscheid van haar vrienden. In de film is te zien hoe zij in de wagon stappen en weg worden gevoerd. Vervolgens bevindt de leerling zich weer in de huidige tijd en rent naar het archief in het herinneringscentrum. Hier komt zij er achter dat al haar vrienden uit het verleden vlak na het transport vermoord zijn.¹²⁵

Het geweld dat centraal staat in de film is het psychische institutionele geweld van opsluiting en dreiging voor het transport. Vervolgens moeten de jongeren op transport. In de

¹²² Herinneringscentrum kamp Westerbork, ‘Durchgangslager Westerbork’:

<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/tentoonstellingen/durchgangslager-westerbork/index.html#/index> (20-07-2015).

¹²³ De Bruijn, *Bridges to the past*, 192.

¹²⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, educatieve film ‘De Trein’ (Hooghalen 2013).

¹²⁵ Ibidem.

film wordt duidelijk hoeveel angst gevangenen hebben voor het transport. In een scene is te zien hoe de gevangenen afscheid van elkaar moeten nemen en huilen. Alhoewel het transport in beeld wordt gebracht zijn geen vormen van fysiek geweld in de film te zien. Het fysieke institutionele geweld wordt wel besproken aangezien de leerlingen wordt verteld dat de jongeren in de film vermoord zijn na transport.¹²⁶

De leerlingen worden voornamelijk betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond en morele waarden. Het fysieke en psychische geweld wordt hier voor leerlingen dichtbij gehaald. Dit wordt gedaan doordat de hoofdpersoon een leerling is die het kamp bezoekt en terug wordt geworpen in de tijd. Daarnaast zijn alle historische actoren in de film leeftijdsgenoten van de scholieren. Op deze manier kunnen leerlingen zich gemakkelijk met hen identificeren vanuit een persoonlijke achtergrond. Ook wordt de historische plaats van het kamp dichtbij gehaald doordat in de film gekozen is voor een historische inrichting aan de hand van reconstructies van barakken, wagons en historische voorwerpen.

Alhoewel er gekozen is voor een synchronische tijdsbenadering waarbij gekozen is voor een bepaald tijdvak, Kamp Westerbork in 1943, worden er vele verbintenissen gelegd met het heden. De gebeurtenissen in de film spelen zich af tijdens een schoolbezoek aan het voormalig kampterrein.

De film sluit voornamelijk aan bij de doelstelling om aan de hand van persoonlijke verhalen in te spelen op de beleving en identificatiemogelijkheden te creëren bij de leerlingen.¹²⁷ De leerlingen worden direct geconfronteerd met gebeurtenissen uit het verleden door gelijkenissen met het heden en een grote betrokkenheid bij de hoofdpersonen uit de film.

Kijkwijzers

Geweld

In de kijkwijzers ligt de nadruk op persoonlijke verhalen van de mensen die te maken kregen met Kamp Westerbork. Dit is bepalend voor de omgang met geweld in de kijkwijzers. Het geweld van het systeem in het kamp en de transporten worden aan de hand van persoonlijke verhalen uitgelegd. Er zijn in de kijkwijzers verschillende hoofdpersonages gekozen. Alhoewel er zes kijkwijzers zijn, worden min of meer dezelfde personages gebruikt in alle kijkwijzers. De meeste hoofdpersonages in de kijkwijzers zijn Joodse gevangenen. In kijkwijzer vijf worden enkele Sinti & Roma personages besproken. Daarnaast zijn

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork*, 1-3.

kampcommandant Albert Gemmeke en Marechaussee Pieter Kinkel ook hoofdpersonages in de kijkwijzers.

In de kijkwijzers worden nauwelijks vormen van fysiek geweld zichtbaar. Kamp Westerbork was een kamp waar alles gewoon leek om gevangenen te misleiden. Na Kamp Westerbork kregen de gevangenen wel vaak te maken met extreme vormen van fysiek geweld, zoals dodenmarsen en vergassing. In de kijkwijzers wordt uitgelegd dat de gevangenen in Westerbork zijn opgesloten door een instituut, het nazi regime. In het kamp zijn zij in afwachting van deportatie. In de kijkwijzers komt zowel psychisch als fysiek geweld aan de orde. In de onderstaande tabel is te zien op welke manier in de zes kijkwijzers het geweld gerepresenteerd wordt, in relatie tot wie en welk thema bij de desbetreffende kijkwijzer hoort.

Tabel 2.1 Representatie van geweld educatie havo/vwo Westerbork

Geweld	Kijkwijzer 1	Kijkwijzer 2	Kijkwijzer 3	Kijkwijzer 4	Kijkwijzer 5	Kijkwijzer 6
Thema	Dagelijks leven in Kamp Westerbork	Bewaking en vluchten	Wat gebeurt er na Westerbork?	Hoe is het kamp georganiseerd?	De Westerborkfilm	de Herinnering aan Kamp Westerbork
Citaat uit educatieve film 'De Trein'	"Het valt hier best mee hoor..."	"Kun je hier niet ontsnappen?"	"Je moet er verschikkelijk hard werken..."	"Het is wel een gevangenis"	"Elke keer die trein"	"Denk aan ons..."
Stelling Kijkwijzer	Het dagelijks leven in Kamp Westerbork gaf de gevangenen valse hoop op de toekomst.	Door uit Kamp Westerbork te vluchten bracht je je eigen leven en dat van anderen in gevaar.	De gevangenen van Kamp Westerbork wisten dat ze in de kampen in Polen vermoord zouden worden.	In Kamp Westerbork was alles erop gericht de transporten goed te laten verlopen, daar werkte iedereen aan mee.	De Westerborkfilm geeft ons een goed beeld van het dagelijks leven in kamp Westerbork.	De gebouwen van Kamp Westerbork zijn gesloopt. Wanneer ook de laatste oud-gevangene van Westerbork is overleden, is de herinnering aan het kamp verdwenen.
Hoofdpersonages	Joodse gevangenen (man, vrouw)	Joodse gevangenen (man, vrouw), Nederlandse bewaker kamp (man), Kampcommandant (man)	Joodse gevangenen (man, vrouw)	Kampcommandant (man), Nederlandse bewaker (man), persoon in het verzet (vrouw)	Joodse gevangenen (man, vrouw), Sinti en Roma gevangenen (man, vrouw)	Nederlandse bewaker (man), Joodse gevangenen (man, vrouw)
Niveau geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld	Institutioneel verborgen geweld en institutioneel openbaar geweld
Karakter geweld (psychisch)	opsluiting, misleiding, onzekerheid	opsluiting, dreiging	opsluiting, opsluiting in strafbarak, dreiging, misleiding	opsluiting, dreiging, misleiding	opsluiting, dreiging, misleiding	opsluiting, dreiging
Karakter geweld (fysiek)	deportatie, vergassing, dodenmars	systeem bij binnenkomst kamp, afnemen spullen, dodenmars, vergassing.	deportatie, vergassing	deportatie, vergassing	deportatie, vergassing	deportatie, vergassing

Elke kijkwijzer heeft een andere stelling zoals te zien is in de tabel. De stelling die bij kijkwijzer één hoort is: 'Het dagelijks leven in Kamp Westerbork gaf de gevangenen valse

hoop op een toekomst.¹²⁸ De nadruk ligt in deze kijkwijzer op het psychische geweld van misleiding in het kamp. De gevangenen leefden in onzekerheid en angst. De leerlingen lezen in de kijkwijzer dat de gevangenen in het kamp in onwetendheid werden gelaten. De gevangenen wisten dat zij op transport moesten, maar waarheen wisten zij niet. Er wordt uitgelegd dat het dagelijks leven in het kamp heel gewoon leek. Er was genoeg te eten, een ziekenhuis, een theater en er kon gevoetbald worden. Uit de educatieve film ‘De Trein’ wordt duidelijk dat dit alles schijn was.¹²⁹ Na deportatie werden de gevangenen vermoord. Psychisch geweld staat in deze kijkwijzer op de voorgrond en is zichtbaar in beelden. Het fysieke geweld is aanwezig op de achtergrond maar wordt hier niet getoond.

Uit een filmfragment die leerlingen bij een van de opdrachten bekijken wordt duidelijk wat de mate van psychisch en fysiek geweld in Kamp Westerbork was. Getuige en oud gevangene Louis de Wijze bespreekt psychisch institutioneel geweld in relatie tot de barakken: ‘geen plaats voor al die mensen, waar duizenden in geperst worden. Waar we dus onder en op tafels en op banken zaten. Er was nauwelijks licht.’¹³⁰ Over de gevolgen van opsluiting zegt Louis de Wijze: ‘Van geborgenheid van een fijne familie, waar je onbezorgd geleefd hebt, kom je in chaos, ellende, vertwijfeling.’¹³¹ Bij deze getuigenis in het filmfragment zijn ook authentieke beelden te zien van grote groepen mensen wachtend op de appelplaats bij aankomst. Louis de Wijze beschrijft deze gebeurtenis en zegt: ‘Men kijkt vertwijfeld rond.’¹³² Het gaat hier om het psychische institutionele geweld van opsluiting, vertwijfeling en onzekerheid in het kamp.

Deze vormen van psychisch geweld worden ook duidelijk uit de getuigenis van Ruth Binheim. Ook wordt hier het fysieke institutionele geweld van de vergassing genoemd, dit vond echter niet plaats in Kamp Westerbork. Ruth zegt over een gesprek met een medegevangene die op transport moest: ‘de oorlog duurt vast niet meer zo lang, zien we elkaar weer hopelijk. En toen zei ze (de medegevangene), dat geloof je toch zelf niet? Hoezo? Nou zegt ze, we worden allemaal vergast. En dat was voor het eerst dat ik het woord gas hoorde. Maar je gelooft het niet’.¹³³ De vraag die bij deze getuigenis hoort: ‘Wist Ruth Binheim wat er met de mensen gebeurde die gedeporteerd werden?’ De vertwijfeling ,

¹²⁸ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, ‘Kijkwijzer 1’, havo/vwo’ (2015).

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

onzekerheid en onwetendheid staan hier centraal en sluit ook aan bij de stelling van kijkwijzer één.¹³⁴

In deze twee filmfragmenten die de leerlingen moeten bekijken bij de opdrachten wordt psychisch en fysiek institutioneel geweld besproken. De leerlingen weten wat er gebeurt met de mensen die gedeporteerd worden, want ze worden vergast. In de kijkwijzer wordt de leerlingen gevraagd om hoeveel mensen het ging en naar welke kampen zij werden vervoerd.¹³⁵ Het centrum maakt duidelijk aan de leerlingen dat kampgevangenen een gruwelijk lot tegemoet gingen. In Kamp Westerbork vond echter voornamelijk psychisch institutioneel geweld plaats van opsluiting, angst, onzekerheid en misleiding.

Uit de kijkwijzers blijkt ook dat gevangenen in Kamp Westerbork bedreigd werden met fysiek geweld. Dit kan gezien worden als een vorm van psychisch geweld. In kijkwijzer twee wordt er gesproken over de gevaren van ontsnappen. Dit wordt duidelijk aan de hand van een getuigenis van een Nederlandse Marechaussee van Kamp Westerbork, Pieter Kinkel. De Nederlandse marechaussee bewaakte tot 1943 het kamp onder leiding van de nazi's. De Marechaussee mocht fysiek geweld gebruiken wanneer er gevangenen waren die probeerde te ontsnappen. Pieter Kinkel zegt in een filmfragment: 'Als marechaussee moest je er voor waken dat er geen Jood in die positie de benen nam, want daar was je honderd procent verantwoordelijk voor. Je mocht ook wel op hem schieten, bij wijze van spreken, want we hadden ook wapens bij ons'.¹³⁶

Van schieten is het nooit gekomen verteld Pieter Kinkel maar wel van dreigementen met fysiek geweld als gevangenen probeerden te ontsnappen. Pieter Kinkel: 'Wij praten wel met die groep mensen als we op veld waren: 'Jongens haal geen gekheid uit, want allemaal krijgen we daar moeilijkheden door'. De vraag die de leerlingen bij dit filmfragment moeten beantwoorden is: 'Hoe probeert Pieter te voorkomen dat er gevangenen vluchten?'.¹³⁷ Leerlingen krijgen door deze opdracht een idee van het geweld in Kamp Westerbork. Er vond nauwelijks fysiek geweld plaats maar er waren wel dreigingen. Als gevangenen niet gehoorzaamden mocht fysiek geweld tegen Joden gebruikt worden door de bewakers in dienst van het instituut.¹³⁸

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 2.

¹³⁸ Ibidem.

In kijkwijzer drie wordt de familie Frank besproken. Omdat zij ondergedoken waren kwamen zij in een strafbarak terecht. Dat betekende dat zij met het volgende transport mee moesten. De dreiging van het fysieke institutionele geweld werd voor deze mensen direct uitgevoerd. De misleiding speelt in deze kijkwijzer ook een belangrijke rol omdat zij niet wisten dat ze vermoord zouden worden. Dat blijkt ook uit het citaat van de educatieve film bij deze kijkwijzer: ‘Je moet er verschrikkelijk hard werken’.¹³⁹ Gevangenen in Westerbork wisten niet precies wat hen te wachten stond, ze dachten dat ze hard moesten werken. Zij leefden in kamp Westerbork in angst voor het transport.

De angst en de dreiging van het transport spelen een belangrijke rol in de kijkwijzers. Naast het hiervoor genoemde citaat uit de film is er in kijkwijzer drie nog een citaat gekozen: ‘Als ze ons iets willen aandoen, kunnen ze dat toch ook hier doen.’¹⁴⁰ Vervolgens wordt de leerlingen uitgelegd dat in Kamp Westerbork niemand vermoord werd, maar dat er wel elke week een trein vertrok. De leerlingen bekijken tevens een filmfragment met een getuigenis van oud gevangene Jenny Gold. Hieruit blijkt dat er grote angst heerste voor het transport op de dinsdagochtend in Kamp Westerbork. Na het voorlezen van de namen waren degenen die niet mee hoefden opgelucht. Ook hier ligt weer de nadruk op het psychische institutionele geweld van het transport en het fysieke geweld dat volgt.¹⁴¹

In kijkwijzer vier wordt de uitvoerende kant van het geweld in het kamp besproken. Naast Pieter Kinkel van de Nederlandse marechaussee komt tevens het perspectief van kampcommandant Albert Gemmeker aan bod in relatie tot het systeem en de organisatie in het kamp. Het geweld van het transport wordt georganiseerd onder leiding van Albert Gemmeker. De leerlingen doen hier kennis op over de systematiek in het kamp waaraan ook gevangenen deelnamen. Aan de hand van een citaat van Albert Gemmeker is te lezen dat hij zichzelf na de oorlog verdedigde met onwetendheid, ‘hij had zijn bevelen’ staat in dit citaat.¹⁴² De leerlingen mogen vervolgens zelf beoordelen of dit klopt. Het herinneringscentrum laat hiermee zien dat het geweld in het kamp goed georganiseerd was. Vele partijen werkten mee om de transporten goed te laten verlopen.¹⁴³ Deze systematiek maakte het geweld mogelijk en het is daardoor ook lastig te beoordelen wie verantwoordelijk

¹³⁹ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, ‘Kijkwijzer 3.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer 4.

¹⁴³ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer 4.

is voor het geweld. Dit sluit ook aan op de leerdoelen: leerlingen een inzicht geven in de handelingen en motivaties van mensen.¹⁴⁴

In kijkwijzer vijf wordt met betrekking tot de Sinti & Roma gevangenen verteld over het geweld van het transport. Getuige Crasa Wagner vertelt dat de Duitsers hen opjaagden de wagon in. Op de authentieke filmbeelden zijn bewakers met waakhonden te zien. In de kijkwijzer kunnen de leerlingen een citaat lezen van een ooggetuige van het transport van Sinti & Roma gevangenen: ‘Zelfs uit de verte hoor je hun schreeuwen en jammerklachten, het gaat door merg en been.’¹⁴⁵ Bij dit citaat hoort de vraag: ‘Wat zie je hiervan op de filmbeelden van het transport op het grote scherm?’¹⁴⁶

In de filmbeelden van het transport zijn geen schreeuwende mensen te zien en lijkt er niets aan de hand te zijn. De leerlingen lezen in de kijkwijzer dat deze filmbeelden gemaakt zijn in opdracht van de kampcommandant van het kamp en dus geen goed beeld geven van de realiteit in het kamp. Op deze manier maakt Herinneringscentrum Westerbork duidelijk dat het transport een vreselijke gebeurtenis was voor gevangenen alhoewel dit op geen enkele manier zichtbaar wordt gemaakt in de Westerborkfilm. Er zijn geen authentieke beelden van dit geweld beschikbaar maar wel ooggetuigen van het geweld zoals blijkt uit het citaat.

In alle kijkwijzers leren de leerlingen wat de schaal van het geweld is. In de kijkwijzers wordt duidelijk dat het gaat om drieënnegentig transporten en 10. Tevens wordt in kijkwijzer twee en zes geschreven dat het om zes miljoen vermoorde Joden gaat, met de nadruk op het persoonlijke aspect: ‘één Jood vermoord en dat zes miljoen keer’.¹⁴⁷ Hier wordt duidelijk dat het gaat om het persoonlijke verhaal van de slachtoffers en niet een grote anonieme groep. Het geweld in de kijkwijzers wordt voornamelijk besproken in relatie tot de Joodse gevangenen en de bewakers. Daarnaast worden ook enkele Sinti & Roma gevangenen genoemd.

Het institutionele psychische geweld van opsluiting en dreiging voert de boventoon in de kijkwijzers. De beelden die worden getoond zijn voornamelijk foto’s en tekeningen van het kamp en portretfoto’s van historische actoren. Het psychische geweld is dus ook zichtbaar in beelden. Het fysieke geweld wordt echter wel genoemd, maar blijft op de achtergrond. De getuigen die in de kijkwijzers aan het woord komen kunnen na deportatie fysieke

¹⁴⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork*, 1-3.

¹⁴⁵ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, ‘Kijkwijzer 5.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer 2 en 6.

gewelddadigheden meegemaakt hebben. Enkele van deze gewelddadigheden zoals een dodenmars worden genoemd, maar de nadruk blijft echter liggen op de ervaringen van gevangenen tijdens hun verblijf in Kamp Westerbork.¹⁴⁸

In kijkwijzer zes wordt er ook aandacht besteed aan de naoorlogse geschiedenis van Kamp Westerbork. De nadruk ligt in deze kijkwijzer op het behouden van de herinneringen aan de slachtoffers van Kamp Westerbork tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toch worden er ook verschillende vormen van geweld besproken. In de kijkwijzer wordt duidelijk gemaakt dat gevangenen van interneringskamp Westerbork (1945-1948) te maken kregen met geweld. Leerlingen kunnen een anonieme citaat lezen van een dochter van een NSB-burgemeester. Daarin wordt uitgelegd dat dochters van NSB-burgemeesters werden geslagen als ze geen spijt zouden betuigen. Daarnaast leden zij in het kamp veel honger.¹⁴⁹ In dit citaat wordt een vorm van fysiek en psychisch institutioneel geweld besproken. Het centrum wil hier duidelijk maken dat geweld in Kamp Westerbork niet alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog voorkwam, maar ook er na.

In deze kijkwijzer zijn er ook andere citaten te lezen van mensen die na de Tweede Wereldoorlog onder bepaalde omstandigheden terecht kwamen in Westerbork. Weliswaar niet altijd als gevangene, zoals de Molukkers, maar toch een plek waar zij niet wilden zijn.¹⁵⁰ Het Herinneringscentrum lijkt hier twee doelen voor ogen te hebben: leerlingen te leren dat de plek waar Kamp Westerbork heeft gestaan een veelzijdige en gevoelige geschiedenis heeft en de leerlingen in te laten zien wat het belang is van het behouden van de historische plek ter herinnering.

Historische afstand

Uit de voorgaande analyse is duidelijk geworden op welke manier geweld gerepresenteerd wordt in de kijkwijzers van de vaste tentoonstelling in herinneringscentrum Westerbork. Er is gekozen voor een synchronische tijdsbenadering waarbij er ingezoomd is op een bepaald tijdvak, de Tweede Wereldoorlog. De nadruk ligt hierbij op de kampperiode van Westerbork, tussen 1942 en 1945. Er wordt geen relatie gelegd met huidige gewelddadige situaties in de

¹⁴⁸ In een beschrijving van de situatie van oud-gevangene Louis de Wijze na deportatie wordt kort omschreven dat hij tijdens een dodenmars wist te ontsnappen. Louis de Wijze verteld in zijn getuigenis niet over zijn situatie of ervaringen na Kamp Westerbork. Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, 'Kijkwijzer 1-2, achterzijde.

¹⁴⁹ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 6.

¹⁵⁰ Ibidem.

wereld. Er wordt wel een relatie gelegd met het heden in kijkwijzer met betrekking tot de fysieke plek van het voormalig kampterrein. Leerlingen worden gewezen op het feit dat kamp Westerbork na de oorlog nieuwe functies kreeg en zo ook in de huidige tijd als plek van herinnering.¹⁵¹ De plaats wordt op verschillende manieren dichtbij gehaald in de kijkwijzers en de educatieve film.

Het bezoeken van de plek waar de historische gebeurtenis heeft plaats gevonden maakt de ruimtelijke afstand van de leerlingen tot de erfgoedlocatie klein. De tentoonstelling in het herinneringscentrum waar de leerlingen de opdrachten met de kijkwijzer maken bevindt zich op enige afstand van het voormalig kampterrein en is dus niet direct in zicht. Echter worden er aan de hand van authentieke objecten, onderdelen van een voormalige barak, tekeningen van het kamp, authentieke foto's en filmbeelden vele verwijzing naar het kampterrein gemaakt. Op deze manier wordt er tot de verbeelding van de leerlingen gesproken en kunnen zij zich een voorstelling van het kamp maken.¹⁵²

Leerlingen worden op een aantal manieren betrokken bij de historische gebeurtenis in de kijkwijzers. Zoals in de educatieve uitgangspunten van Westerbork al wordt genoemd staan de persoonlijke verhalen van de slachtoffers centraal in de educatie over Westerbork. Daarbij is voornamelijk gekozen voor persoonlijke verhalen van mensen die ten tijde van gevangenschap ongeveer dezelfde leeftijd hadden als de leerlingen. Dat betekent dat de leerlingen worden betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond. De persoonlijke verhalen zorgen ervoor dat er een grote sympathie ontstaat voor de historische actoren.

Naast de persoonlijke betrokkenheid worden de leerlingen ook cognitief inhoudelijk betrokken bij de historische gebeurtenissen. Door middel van getuigenissen, voorwerpen, authentieke beelden en filmfragmenten leren zij over Kamp Westerbork en het geweld dat er plaatsvond. Vervolgens wordt hen vragen gesteld over de informatie die zij hebben gekregen en aan de hand van deze vragen beargumenteren zij of de stelling juist of onjuist is. De leerlingen leren bijvoorbeeld aan de hand van getuigenissen en citaten dat gevangenen van Kamp Westerbork niet wisten dat zij vermoord zouden worden, maar dachten dat zij naar een werkkamp gingen. Zo leren zij dat de stelling in kijkwijzer drie niet klopt: 'De gevangenen van kamp Westerbork wisten dat ze in de kampen in Polen vermoord zouden worden'.¹⁵³

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 1-6.

¹⁵³ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 3, 7.

Door deze vragen kunnen leerlingen betrokken worden vanuit een historische interesse. Dit is echter alleen mogelijk als de persoonlijke betrokkenheid niet op de voorgrond staat.¹⁵⁴

Slechts enkele keren worden de leerling om een eigen mening gevraagd vanuit persoonlijke achtergrond en morele waarden. In een getuigenis van oud gevangene Jenny Gold blijkt dat er grote angst heerste voor het transport op de dinsdagochtend. Na het voorlezen van de namen waren degenen die niet mee hoefden opgelucht. Met de volgende vraag worden de leerlingen betrokken bij het geweld: ‘Welk gevoel heeft Jenny na het voorlezen van de namen? Kun je je dit voorstellen? Leg uit waarom?’¹⁵⁵ Onder meer vanuit een persoonlijke achtergrond moeten de leerlingen beargumenteren of zij zich de opluchting kunnen voorstellen. De betrokkenheid is ook vanuit morele waarden want is het terecht opgelucht te zijn terwijl velen naar het ‘onbekende’ werden gestuurd? Wellicht is deze vraag nodig om te begrijpen hoeveel invloed het transport had op de gevangenen. De opluchting die de gevangenen voelden geeft aan hoe bang zij waren voor het transport. Er is in de kijkwijzers geen fysiek geweld zichtbaar maar het psychische geweld dat de gevangenen werd aangedaan was erg groot, lezen de scholieren Het is de vraag of leerlingen zich kunnen inleven in gevoelens die de gevangenen destijds voelden, zoals opluchting wanneer zij niet op transport hoefden.

In relatie tot bewakers in het kamp zijn er enkele vragen die leerlingen vanuit een persoonlijke achtergrond en morele waarden betrekken. Pieter Kinkel verantwoord zijn baan in Westerbork omdat hij het leed van de gevangenen wilde verlichten. Vervolgens wordt leerlingen om een persoonlijke mening gevraagd. In kijkwijzer vier wordt de leerlingen aan de hand van een citaat gevraagd wat zij vinden van de argumenten van kampcommandant Albert Gemmeker. Deze vraag wordt gevolgd door de vraag wie de leerlingen het meest en het minst verantwoordelijk vinden voor de transporten (de machinist, de Marechaussee, de nazi-leiding in Berlijn, de Ordedienst of de kampcommandant).¹⁵⁶

De vraag wie de leerlingen het meest verantwoordelijk vinden is een vraag die een beroep doet op de persoonlijke achtergrond en de morele waarden van de leerlingen. Aan de hand van getuigenissen en persoonlijke verhalen moeten de leerlingen beoordelen wie het meest en het minst verantwoordelijk is. De persoonlijke verhalen betrekken hen vanuit een persoonlijke achtergrond. Bij de vraag over de verantwoordelijkheid worden de leerlingen

¹⁵⁴ Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 59.

¹⁵⁵ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 3.

¹⁵⁶ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 4.

moreel betrokken (wat is goed en wat is fout?). De stelling van kijkwijzer vier sluit hier op aan: ‘In kamp Westerbork was alles erop gericht de transporten goed te laten verlopen, daar werkte iedereen aan mee’.¹⁵⁷ De leerlingen leren in de kijkwijzer dat de mensen in het kamp er alles aan deden om het transport goed te laten verlopen, ook gevangenen. De leerlingen worden hier tevens betrokken vanuit een morele achtergrond. Wanneer ben je verantwoordelijk? Als je meehelpt aan moord, maar verteld wordt dat je mee helpt aan het transport van mensen naar een werkkamp, ben je dan ook verantwoordelijk? De leerlingen worden hier op een persoonlijke manier betrokken bij het psychische en fysieke geweld. Het psychische geweld in het kamp en het fysieke geweld dat volgde na het kamp. Dit lijkt aan te sluiten bij het doel van het centrum om jongeren te leren wat de gevolgen kunnen zijn van onderdrukking en discriminatie. Deze vorm van psychische en fysiek geweld kan echter niet gezien worden als een ‘lichte’ vorm van onderdrukking maar als een extreme.

De leerlingen worden tevens betrokken bij de herinnering van de plek. Dit sluit aan bij de doelstelling om duidelijk te maken dat herinneringsplekken zoals Westerbork veranderlijk zijn en dat materiële sporen door verschillende omstandigheden niet meer aanwezig zijn. Aan de hand van getuigenissen, brieven, voorwerpen en citaten leren de leerlingen over de naoorlogse geschiedenis van Kamp Westerbork. Ook worden leerlingen betrokken bij de omgang met de herinnering van het kamp aan de hand van de vraag wat zij vinden van het terugplaatsen van originele barakken.¹⁵⁸ Deze vraag lijkt in dienst van het herinneringscentrum. Wellicht kunnen zij de interpretatie van de jongeren gebruiken om te bepalen hoe er omgegaan kan worden met de herinnering van het kamp.

2.3.2 Rondleiding voormalig Kamp Westerbork

Alvorens de leerlingen het voormalig kampterrein bezoeken hebben zij een inleidende film gezien over een Joodse familie uit hun eigen woonplaats en hebben zij de hiervoor besproken tentoonstelling bezocht. Tijdens de rondleiding staat het verhaal van de geschiedenis van het kampterrein als historische plaats centraal.

Geweld

Tijdens de rondleiding wordt duidelijk wat de situatie was in het kamp en met welke vormen van geweld de gevangenen te maken kregen. Het geweld dat plaatsvond in het kamp wordt besproken in relatie tot de woonbarakken, de strafbarakken, het transport, de dodenmars aan

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, Kijkwijzer havo/vwo 6.

het einde van de oorlog en de moord door vergassing. De rondleider legt dit uit middels persoonlijke verhalen van voormalige gevangenen van Kamp Westerbork. Aan de hand van een persoonlijk verhaal van de familie Meijer wordt uitgelegd dat het dagelijks leven heel gewoon was. Herman Meijer werkte in het ziekenhuis van het kamp. De nadruk ligt in dit verhaal op de zoon van Herman, Leo. Het leven voor een kind in Westerbork was heel gewoon, er werd zelfs Sinterklaas gevierd. In september werd de familie gedeporteerd naar Auschwitz. Waarschijnlijk vrijwillig, omdat er in Auschwitz behoefte was aan ziekenhuispersoneel. Direct na aankomst werden Leo en zijn moeder vermoord in de gaskamer.¹⁵⁹ Aan de hand van een persoonlijk verhaal wordt uitgelegd dat gevangenen in Westerbork niet wisten dat zij vermoord zouden worden. Het psychische geweld van opsluiting en misleiding staat hier centraal.

Ook al leek het leven voor kinderen in Kamp Westerbork gewoon zoals uit het vorige verhaal blijkt, de omstandigheden in Kamp Westerbork waren alles behalve aangenaam. Er was gebrek aan privacy, ruzie om slaappleatsen en angst voor de toekomst overheerste legt de rondleider uit¹⁶⁰ Aan de hand van het persoonlijke verhaal van de familie Frank wordt uitgelegd dat er in Kamp Westerbork ook strafbarakken stonden. Opgepakte onderduikers moesten met het eerstvolgende transport mee, er werd hen verteld dat zij in de volgende kampen slechter behandeld zouden worden.¹⁶¹ Uit deze uitleg blijkt tevens dat gevangenen in Kamp Westerbork te maken kregen met psychische institutioneel geweld van opsluiting, dreiging en misleiding. Ook wordt er persoonlijk geweld genoemd: ruzie om slaappleatsen. Dit wordt enkel kort genoemd, maar of hier fysiek geweld gebruikt werd staat niet omschreven in de handleiding. Het centrum lijkt niet als doel te hebben fysiek geweld in Kamp Westerbork te omschrijven. Waarschijnlijk hebben er in het kamp wel degelijk verschillende vormen van fysiek geweld plaats gevonden, zoals een gevecht onder gevangenen of een fysieke straf door een bewaker. Dit wordt in de rondleiding echter niet genoemd.

Naast de strafbarak wordt uitgelegd dat gevangenen in het kamp bedreigd werden met fysiek geweld als zij zouden ontsnappen. Het dreigement was transport voor familieleden en iedereen uit de barak van de ontsnapte.¹⁶² Het dreigement valt onder psychisch institutioneel

¹⁵⁹ Ibidem, 3-4.

¹⁶⁰ Ibidem, 6

¹⁶¹ Ibidem, 7.

¹⁶² Ibidem, 9.

geweld. Het geweld dat besproken wordt is vooral in relatie tot de angst die de gevangenen hadden. Fysiek geweld wordt hier besproken, maar blijft op de achtergrond.

Op een symbolische manier wordt er verwezen naar de gewelddadige geschiedenis van Kamp Westerbork bij Nationaal Monument Kamp Westerbork, ontworpen door Ralph Prins. De bielzen bij het monument staan voor alle transporten die vertrokken zijn uit Westerbork. Bij dit monument wordt ook een relatie gelegd met het heden. Eerst verwijst de rondleider met het monument naar het verleden door de betekenis van de verschillende kleuren stenen uit te leggen bij het monument. Deze laten de opgesloten gevangenen zien die geen kant op konden en de rest van de bevolking die vanaf de zijkant toekeek.¹⁶³ Vervolgens slaat de rondleider een brug naar het heden door uit te leggen dat Ralph Prins heeft willen benadrukken dat het tevens een monument is voor de vervolgd en onderdrukt in de huidige wereld.¹⁶⁴ Met het monument wordt een nadruk gelegd op het belang van herinneren, want ook zeventig jaar na de Tweede Wereldoorlog zijn gewelddadige gebeurtenissen aanwezig.

Bij het monument van de 102.000 stenen leren de scholieren op een symbolische manier over de schaal van het geweld. Op vele van deze stenen zijn portretfoto's te zien. Hiermee wil het centrum namen en verhalen koppelen aan het groot aantal slachtoffers. Het persoonlijke aspect wordt benadrukt en daarnaast worden leerlingen betrokken door een persoonlijk verhaal tijdens de rondleiding. De rondleider vertelt de leerlingen op deze plek het beruchte verhaal van een baby die in kamp Vught werd geboren. Hij was erg ziek en werd al na enkele dagen op transport gezet naar Kamp Westerbork. In het ziekenhuis in Kamp Westerbork besloot de kampcommandant dat de baby verzorgd moest worden en niet op transport naar het Oosten mocht. Toen hij beter was werd hij alsnog op transport gezet en kort na aankomst vermoord in Auschwitz.¹⁶⁵ Het doel van dit verhaal is uit te leggen dat er in Kamp Westerbork alles aan gedaan werd de schijn op te houden. Hier staat tevens het psychische institutionele geweld in Kamp Westerbork op de voorgrond, waarbij fysiek geweld plaatsvindt in Auschwitz.

Naast het psychische geweld worden tijdens de rondleiding ook fysiek gewelddadigheden in Kamp Westerbork besproken. Aan de hand van een verhaalfragment wordt het geweld jegens Sinti & Roma uitgelegd. Dit wordt besproken aan de hand van

¹⁶³ Ibidem, 9.

¹⁶⁴ Ibidem, 9.

¹⁶⁵ Ibidem, 11.

gevangene Settela Steinbach. Het geweld dat hier aan de orde komt zijn de vervolgingen in Nederland, er wordt uitgelegd dat alle Sinti & Roma vrouwen kaal werden geschoren in Westerbork. Deze vorm van fysiek geweld is nog niet eerder genoemd. Sinti & Roma werden slechter behandeld dan andere gevangenen en kregen bij aankomst in het kamp te maken met fysiek institutioneel geweld. Door een persoonlijk verhaal worden de leerlingen bij dit geweld betrokken. Uit het verhaal leren zij ook dat Settela, haar negen broers en zussen en haar moeder in Auschwitz zijn vermoord.¹⁶⁶

De meeste fysieke gewelddadigheden worden besproken in relatie tot andere kampen. Er is veel aandacht voor de ellende van het transport en de situatie voor gevangenen na Kamp Westerbork. Uit een beschrijving blijkt dat het transport een onmenselijke situatie was. Aan de hand van het persoonlijke verhaal van een overlevende en oud gevangene, Jules Schelvis, wordt uitgelegd dat gevangenen drie dagen opgesloten zaten in goederen- en veewagens. In deze overvolle treinen waren geen voorzieningen.¹⁶⁷ Uit het persoonlijke verhaal van Jule Schelvis krijgen de leerlingen een beeld van de situatie na het transport: alle de bezittingen werden na aankomst afgepakt (Sobibor), mannen en vrouwen werden van elkaar gescheiden, sommigen moesten werken, anderen werden direct vermoord. Daarnaast maakte Jule Schelvis vlak voor de bevrijding een dodenmars mee. In dit persoonlijke verhaal worden vele vormen van fysieke gewelddadigheden omschreven.¹⁶⁸ De plaats blijft hier echter op afstand omdat deze niet worden besproken in relatie tot Kamp Westerbork. Het fysieke geweld wordt hier echter wel dichtbij gehaald door het persoonlijke verhaal van een gevangene.

Historische afstand

In de rondleiding is gekozen voor een synchronische benadering waarbij de gebeurtenissen van de vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste rol spelen. De naoorlogse geschiedenis wordt tijdens introductie van de rondleiding kort besproken. De naoorlogse geschiedenis wordt tevens besproken aan de hand van het huis van de kampcommandant: na de oorlog kwam hier een kolonel uit Nederlands-Indië wonen. Ook wordt er een relatie gelegd met het heden. Aan de hand van Nationaal Monument Westerbork wordt er verwezen naar huidige vormen van onderdrukking en het belang van de herinnering aan de Tweede

¹⁶⁶ Ibidem, 12.

¹⁶⁷ Ibidem, 6.

¹⁶⁸ Ibidem, 6.

Wereldoorlog en de Holocaust. Er worden geen persoonlijke oorlogsverhalen uit het heden betrokken bij het Nationaal Monument.

In het beleid en de toekomstplannen blijkt dat de symbolische benadering niet genoeg is voor jongeren. Het herplaatsen en de reconstructie van een gedeelte van een woonbarak, de vitrinekast om het huis van de kampcommandant en de authentieke wagons brengen het psychische en fysieke institutionele geweld van Kamp Westerbork dichterbij.¹⁶⁹ Het huis, de wagons en de barakken worden verbonden aan persoonlijke verhalen van historische actoren tijdens de Tweede Wereldoorlog in Kamp Westerbork. De leerlingen worden vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken bij de erfgoedplek waar psychische en fysieke gewelddadigheden plaats hebben gevonden. Op deze manier wordt er ingespeeld op de belevenis van de kampperiode voor jongeren.

In de gids voor rondleiders staan geen vragen opgesteld die de leerlingen moeten beantwoorden. Leerlingen worden betrokken door verhaalfragmenten van gevangenen uit het kamp. Met name aan de hand van leeftijdsgenoten wordt de situatie in het kamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog beschreven. Bij elke plek die de leerlingen bezoeken vertelt de rondleider een persoonlijk verhaal. De Joodse gevangenen zijn de hoofdpersonages tijdens deze rondleiding. Maar het institutionele geweld wordt ook besproken in relatie tot Sinti & Roma. Kampcommandant Gemmeker wordt ook genoemd, maar voornamelijk welke rol hij speelde in het leven van gevangenen en waar zijn beslissingen toe leidden.¹⁷⁰ Het verhaal van de tientallen verzetsgevangenen wordt niet verteld, alleen bij het monument van de 102.000 stenen wordt kort naar hen verwezen. De perspectieven van omwonenden van het kamp en de situatie in andere kampen in Nederland en Europa blijven buiten beschouwing.

2.4 Deelconclusie Herinneringscentrum Kamp Westerbork

In de kijkwijzers en tijdens de rondleiding staan de persoonlijke verhalen van historische actoren centraal. Aan de hand van deze persoonlijke verhalen wordt er verteld over de geschiedenis van Kamp Westerbork. Het geweld dat besproken wordt in dit verhaal is voornamelijk psychisch institutioneel geweld. De deportatie, de angst en de schijnwereld staan dan ook centraal in het verhaal van Westerbork.

Het fysieke geweld in Kamp Westerbork blijft op de achtergrond. Tijdens de rondleiding wordt kort genoemd dat Sinti & Roma gevangenen werden kaalgeschoren en dat sommige gevangenen ruzie hadden over slaapplekken. In relatie tot geweld worden vooral de

¹⁶⁹ Ibidem, 1.

¹⁷⁰ Ibidem, 1-2.

Joodse en Sinti & Roma gevangenen besproken. Daarnaast krijgen een voormalige bewaker van het kamp en kampcommandant Gemmeker ook een persoonlijk verhaal. Op deze manier wil het centrum meerdere perspectieven laten zien.

Het centrum wil voornamelijk lichte vormen van onderdrukking laten zien, omdat leerlingen op deze manier een relatie kunnen leggen met huidige vormen van onderdrukking. Op deze manier leren zij dat dit ongewenst is, omdat het zou kunnen leiden tot grote catastrofes, zoals de Holocaust. Alhoewel de extreme fysieke gewelddadigheden niet op de voorgrond staan, zijn zij wel aanwezig in het verhaal van Kamp Westerbork. Aan de hand van persoonlijke verhalen leren de scholieren dat gevangenen hiermee te maken kregen na transport uit het kamp.

De representatie van geweld en de constructie van historische afstand in de kijkwijzer en de rondleiding zijn verschillend. In de kijkwijzers werken de leerlingen voornamelijk aan kennisverwerving door middel van een educatieve film, historische beelden, historische voorwerpen en getuigenissen van betrokkenen van Kamp Westerbork. De leerlingen worden vanuit een cognitief kader betrokken bij het verleden door vragen en een stelling. Daarnaast worden de leerlingen ook betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond en vanuit morele betrokkenheid door middel van persoonlijke verhalen van leeftijdsgenoten.

In de fictieve, educatieve film *De Trein* staat de persoonlijke betrokkenheid op de voorgrond. Er is gekozen voor een synchronische tijdsbenadering. Daarbij wordt er een relatie gelegd met het heden doordat de hoofdpersoon in het heden leeft en terug wordt geworpen in de tijd. De hoofdpersoon is net als de leerlingen een scholier die het kamp bezoekt. Het stimuleren van identificatie met de hoofdpersonen is een van de doelstellingen van het centrum. Ondanks dat fysieke gewelddadigheden niet zichtbaar zijn in de educatieve materialen wordt het geweld van het verleden op alle manieren dichtbij gehaald voor de leerlingen: aan de hand van de tijd, de plek en persoonlijke betrokkenheid.

In de kijkwijzer speelt de cognitieve betrokkenheid een belangrijke rol door dilemma's van historische actoren inzichtelijk te maken. Tijdens de rondleiding staat de betrokkenheid vanuit een persoonlijke achtergrond centraal. Aan de hand van reconstructies en historische sporen wordt het verleden verbonden met persoonlijke verhalen van Joodse en Sinti & Roma gevangenen. De leerlingen worden direct geconfronteerd met het verleden op het voormalig kampterrein. Het psychische geweld van angst en opsluiting wordt zichtbaar door de reconstructie van de barak en de wagon. Fysieke gewelddadigheden zijn niet direct zichtbaar en staan niet op de voorgrond. Zij zijn echter wel nadrukkelijk aanwezig in het verhaal van de hoofdpersonages. Hedendaagse vormen van geweld en onderdrukking zijn geen onderdeel

van het educatieve programma. Tijdens de rondleiding wordt bij Nationaal Monument Westerbork wel een relatie gelegd met het heden. Maar deze heeft voornamelijk een symbolische betekenis: het bestrijden en voorkomen van extreme vormen van onderdrukking.

De hoofdpersonages in de kijkwijzer en de rondleiding zijn Joodse en Sinti en Roma gevangenen. Het perspectief van bewakers van het kamp krijgen een kleine rol waaronder een getuigenis van een voormalig kampbewaker en de persoonlijke geschiedenis van kampcommandant Gemmeker. Verzetsgevangenen worden kort tijdens de rondleiding genoemd als slachtoffer, maar het perspectief van omwonenden van Kamp Westerbork tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt niet besproken. Andere kampen worden tijdens het programma nauwelijks besproken, dit komt ook overeen met het educatieve beleid waarin de lokale geschiedenis de belangrijkste rol speelt.

Het centrum hanteert een combinatie van betrokkenheid vanuit een persoonlijke achtergrond en een betrokkenheid vanuit een cognitief kader. Doordat persoonlijke verhalen van Joodse leeftijdsgenoten centraal staan aan de hand van de educatieve film, getuigenissen, voorwerpen en de historische plek, wordt er een grote emotionele betrokkenheid gecreëerd. Uit de doelstellingen blijkt dat het centrum lichte vormen van onderdrukking wil laten zien om leerlingen een inzicht te geven in het gevaar van dagelijkse vormen van discriminatie en vooroordelen. De vraag is wat gezien kan worden als een lichte vorm van onderdrukking. Het psychische en fysieke geweld waar scholieren tijdens het educatieve programma over leren kunnen moeilijk een lichte vorm van onderdrukking genoemd worden.

Toch is de boodschap van Kamp Westerbork duidelijk: de herinnering van de geschiedenis van Kamp Westerbork is belangrijk voor de toekomst, het is een plek ter nagedachtenis van de slachtoffers van de Holocaust en een waarschuwing voor volgende generaties.

3. Nationaal Monument Kamp Vught

‘Herdenken is nadenken’ is het uitgangspunt van Nationaal Monument Kamp Vught.¹⁷¹ Als het gaat om herdenken en herinneren spelen jongeren een belangrijke rol. Tijdens de herdenking van de kindertransporten op 7 juni 2015 in Nationaal Monument Kamp Vught lazen kinderen van groep zeven van de basisschool *De Schalm* uit Vught de namen van leeftijdsgenoten voor terwijl zij naar het kindermonument liepen. Vervolgens mochten zij aan het eind van de herdenking tweeënzeventig ballonnen omhoog laten, die symbool staan voor elk jaar sinds 1943.¹⁷² Niet alleen krijgen jongeren een belangrijke rol toebedeeld tijdens herdenkingen in Kamp Vught, vele scholen van het basis- en voortgezet onderwijs bezoeken jaarlijks het centrum om een educatief programma te volgen. Nationaal Monument Kamp Vught had in 2014 een recordaantal van meer dan 72.000 bezoekers. Van dat aantal waren ruim 37.000 bezoekers kinderen en jongeren.¹⁷³

Scholieren die Kamp Vught bezoeken volgen een educatief programma. Tijdens het educatieve programma, ‘Kamp Vught in de klas’, volgen de leerlingen het verhaal van klasgenoten uit een Tilburgse klas ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Het educatieve programma bestaat uit een aantal voorbereidende lessen op school aan de hand van een opdrachtenboek en een film. Aansluitend bezoeken zij het herinneringscentrum voor de rondleiding ‘Kamp Vught in de klas’. Tijdens deze rondleiding staat een hoofdpersoon uit het voorbereidend lespakket centraal. Ter afsluiting van het educatieve programma maken de leerlingen een afrondende opdracht tijdens een verwerkende les op school.¹⁷⁴

Dit hoofdstuk begint met een korte uitleg van de historische context van Kamp Vught en het ontstaan van Nationaal Monument Kamp Vught. Daarna volgt een paragraaf met het huidige beleid en het educatieve aanbod. Ik gebruik het beleidsplan van NMK Vught (2011-2015) om een overzicht te kunnen geven van het huidige beleid. Vervolgens analyseer ik de educatieve materialen van het educatieve programma ‘Kamp Vught in de klas’ voor het voortgezet onderwijs. De educatieve materialen die bij dit programma horen zijn: de

¹⁷¹ Nationaal Monument Kamp Vught, *Beleidsplan 2011-2015* (Vught 2011).

¹⁷² Nationaal Monument Kamp Vught, ‘Herdenking kindertransporten 7 juni 2015’: <http://www.nmkampvught.nl/herdenking-kindertransporten-2/>, (20 juni 2015).

¹⁷³ Nationaal Monument Kamp Vught, ‘2014: meer bezoekers dan ooit’: <http://www.nmkampvught.nl/11003/> (9 januari 2015).

¹⁷⁴ Nationaal Monument Kamp Vught, ‘Scholen’: <http://www.nmkampvught.nl/rondleiding-boeken/scholen/> (20 augustus 2015).

educatieve film ‘Kamp Vught in de klas’, een lesbrief voor vmbo en een lesbrief voor havo/vwo en de afrondende opdracht. Tevens analyseer ik de handleiding voor gidsen van de rondleiding over voormalig Kamp Vught die hoort bij het lespakket ‘Kamp Vught in de klas’. Aan het eind van dit hoofdstuk volgt de deelconclusie. Deze geeft een antwoord op de hoofdvraag met betrekking tot Vught.

3.1 Historische context

Kamp Vught was tijdens de Tweede Wereldoorlog het enige SS-kamp buiten nazi-Duitsland. Het kamp werd door de Duitse bezetter in 1942 gebouwd toen bleek dat de doorgangskampen Amersfoort en Westerbork de toenemende gevangenen niet meer konden verwerken. Het kamp, driehonderdvijftig meter breed en een kilometer lang, kreeg de naam Konzentrationslager Herzogenbusch en viel rechtstreeks onder het commando van het SS-hoofdkantoor in Oraniënburg. Tussen 1942 en 1945 hebben meer dan 31.000 mensen gevangen gezeten in Kamp Vught. Mannen, vrouwen en kinderen van alle leeftijden en verschillende nationaliteiten verbleven voor kortere of langere tijd in het kamp. Onder hen waren ongeveer 12.000 Joden. De overige gevangenen waren Schutzhaftgevangenen¹⁷⁵, Untersuchungshäftlingen¹⁷⁶, gijzelaars, Sinti & Roma, Jehova’s getuigen, zwervers, homoseksuelen, zwarthandelaren en criminelen.¹⁷⁷

Alhoewel Kamp Vught een modelkamp zou moeten voorstellen was er een groot tekort aan drinkbaar water, medicijnen, voedsel, huisvesting en kleding. Het was alles behalve een modelkamp en vele gevangenen vonden er de dood. Ongeveer vierhonderdeenentwintig kinderen, vrouwen en mannen stierven door honger, ziekte en mishandeling. Daarnaast zijn op de fusilladeplaats buiten het kamp driehonderdneuentwintig mensen ter dood gebracht. Vooral de twee kindertransporten op 6 en 7 juni 1943 zijn een beruchte gebeurtenis in Kamp Vught. Meer dan duizend kinderen werden met een van hun ouders via Westerbork gedeporteerd naar het vernietigingskamp Sobibor in Polen. Ook staat het kamp berucht om het ‘Bunkerdrama’ waarbij vierenzeventig vrouwen veertien uur lang werden opgesloten in een bunker met nauwelijks ventilatie. Tien vrouwen overleden door verstikking. Toen de

¹⁷⁵ Gevangenen die preventief opgesloten waren door het nationaalsocialistische bezettingsbestuur die hen als staatsgevaarlijk beschouwde. Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 10-11.

¹⁷⁶ Gevangenen die in voorarrest zaten. Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 10-11.

¹⁷⁷ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 9-11.

bevrijding nabij kwam ontruimden de Duitsers Kamp Vught volledig. De meeste van hen werden gedeporteerd naar Duitsland of geëxecuteerd op de fusilladeplaats.¹⁷⁸

Na de oorlog werd het kamp door het geallieerde leger gedeeltelijk in gebruik genomen. Vervolgens werden duizenden Duitse evacuees uit het grensgebied tijdelijk overgeplaatst naar het kamp maar ook van collaboratie verdachte Nederlanders en oorlogsmisdadigers werden opgesloten in interneringskamp Vught. In 1951 werd het kamp gebruikt om de Zuid-Molukse militairen en hun gezinnen op te vangen. Sinds 1992 is de Molukse gemeenschap gehuisvest in moderne woningen. Tevens staat er momenteel een Penitentiaire Inrichting en twee kazernes.¹⁷⁹

Eind jaren zeventig werd door een renovatie van de toenmalige jeugdgevangenis besloten delen van het kamp te slopen. Toen kwam het ‘ Samenwerkend Verzet in Nederland’ en ‘Oud Politieke Gevangenen’ uit België in opstand. Zij wilden ten minste het crematorium behouden als monument, een originele barak laten plaatsen en de dodencel van het bunkerdrama reconstrueren in het crematorium. Op initiatief van het gemeentebestuur in samenwerking met Stichting Samenwerkend Verzet 1940-1945 werd op 24 december 1986 Stichting Nationaal Monument Kamp Vught opgericht. In 1989 werd er begonnen met de bouw van het monument, waaronder een nagebouwde woonbarak, een stenen maquette van het kamp en drie nagebouwde wachttorens.¹⁸⁰ Vervolgens werd Nationaal Monument Kamp Vught in 1990 officieel geopend voor bezoekers. Door het groeiende aantal bezoekers werd hier in 2002 een herinneringscentrum aan toegevoegd.¹⁸¹

3.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum

In de gids van Nationaal Monument Kamp Vught schrijft directeur Jeroen van den Eijnde dat het centrum de verschillende reacties en persoonlijke verhalen van gewone mensen in een extreme tijd wil laten zien. Deze mensen waren slachtoffers, daders, verzetsstrijders en toeschouwers die met zichzelf werden geconfronteerd en voor dilemma's werden geplaatst. Ook wil het centrum het nazisysteem van uitsluiting, vervolging en moord uitleggen en doet dit aan de hand van een tentoonstelling. Met het inzichtelijk maken van deze dilemma's en

¹⁷⁸ Stuldreher, *Concentratiekampen: systeem en de praktijk in Nederland*, 79-83.

¹⁷⁹ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 219-227.

¹⁸⁰ Ibidem, 226-229

¹⁸¹ Ibidem, 222-224.

historische gebeurtenis hoopt Van den Eijnde bezoekers te prikkelen tot discussie en verder nadenken. Hij sluit de inleiding af met de vraag: ‘Kamp Vught, eindpunt of tussenstation?’.¹⁸²

Ook Hijink verwijst naar deze inleiding en de dubbele betekenis van de afsluitende vraag van Van den Eijnde. Het vertellen van een verhaal, de herinnering levend houden en deze te verbinden met huidige gebeurtenissen in de wereld was de insteek sinds de oprichting van het monument. Het centrum mocht absoluut geen museum of ‘griezelkabinet’ worden, maar moest een symbolische betekenis krijgen. Vandaar ook de keuze om de kistgalg die in het voormalig kamp had gestaan niet terug te plaatsen.¹⁸³ Toen Nationaal Monument Kamp Vught net geopend werd lag de nadruk vooral op het uitleggen van het nationaalsocialisme en de relatie met machtssystemen in de huidige wereld. Na de herinrichting 2002 veranderde dit, het menselijke aspect kwam centraal te staan. De nadruk kwam te liggen op keuzes van mensen tijdens de oorlog. Er heeft in het centrum een thematische verschuiving plaatsgevonden van een wereldperspectief naar het vertellen van de persoonlijke verhalen van historische actoren. Dit was niet nieuw, want gebeurde eerder al in Herinneringscentrum Westerbork.¹⁸⁴

Als onderdeel van het herinneringscentrum is sinds 27 november 2013 de gerestaureerde Barak 1b geopend. Deze barak deed voorheen dienst als kerk in het Molukse woonoord Lunetten. Nu wordt de barak gebruikt als museum. Opvallend van dit museum is dat het niet alleen verteld over de Tweede Wereldoorlog maar ook over de periodes na de oorlog. Nationaal Monument Kamp Vught wil hier de naoorlogse geschiedenis van Kamp Vught tonen. Dit wordt gedaan door een onderscheid in vier verschillende perioden: het concentratiekamp (1943-1944), het opvangkamp voor Duitse burgerevacués uit het grensgebied (1944-1945) en het interneringskamp voor NSB’ers (1944-1949). De laatste periode verteld het verhaal van de Molukse ex-KNIL-militairen en hun gezinnen (na 1950). Niet verassend staan persoonlijke verhalen, getuigenissen en voorwerpen centraal in het museum.¹⁸⁵ Het herinneringscentrum biedt scholen de mogelijkheid na de rondleiding door het voormalig kampterrein in Vught een aanvullende workshop te volgen in museum Barak 1b. De workshop heet ‘De zakdoek’. Leerlingen doen hierbij onderzoek naar een geborduurde

¹⁸² Marc Uijland, Christel Tijen, *Eindpunt of tussenstation: Gids Nationaal Monument Kamp Vught* (Vught 2002) 7.

¹⁸³ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 253.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 268-270.

¹⁸⁵ Nationaal Monument Kamp Vught, ‘Museumgids Barak 1b’: <http://www.nmkampvught.nl/museumgids-barak-1b/> (28 maart 2015).

zakdoek en de betekenis ervan. Hier ligt de nadruk tevens op een persoonlijk verhaal van een voormalig gevangene van Kamp Vught.¹⁸⁶

Vught wil het verleden gebruiken om jongeren bewust te laten worden over universele thema's als vrijheid, onderdrukking of mensenrechten en hen na laten denken over normen en waarden. De persoonlijke verhalen staan hierbij centraal.¹⁸⁷ Hierbij wil het centrum tastbare en visuele overblijfselen van het kamp inzetten voor de jonge generatie die de oorlog niet heeft beleefd. Volgens het centrum hebben zij authenticiteit en beleving nodig om het verleden te kunnen begrijpen. Aan de hand van voorwerpen, documenten, films, foto's en verhalen van betrokkenen wil het centrum de mogelijkheid bieden om lessen te leren uit het verleden en deze te verbinden met het heden.¹⁸⁸

Scholieren krijgen in het herinneringscentrum in Vught te zien wat gevangenen in het kamp hebben meegemaakt ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Binnen in het herinneringscentrum van Vught is een vaste expositie te zien. In deze tentoonstellingen worden brieven en dagboeken, foto's, filmfragmenten en voorwerpen van slachtoffers, daders en omstanders getoond. Tevens wil het centrum bezoekende scholieren een beeld geven van hoe Kamp Vught functioneerde tijdens de oorlog.¹⁸⁹

Scholen die Kamp Vught bezoeken voor een rondleiding door het voormalige kamp ontvangen een voorbereidend lespakket. Het voorbereidend lespakket heet 'Kamp Vught in de klas'. Het lespakket is in 2007 ontwikkeld met de educatieve ondersteuning van de *Fellowship in Holocaust Education van het Imperial War Museum in Londen*. In het educatieve programma 'Kamp Vught in de klas' volgen de leerlingen het verhaal van klasgenoten uit een Tilburgse klas. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen drie verschillende niveaus: groep zeven en acht, vmbo, havo/vwo. De lesbrief en de film heet voor het basisonderwijs 'Lege plekken' en voor het voortgezet onderwijs 'Wie helpt mij nu nog'.¹⁹⁰ Scholen kunnen aansluitend aan het lespakket kiezen uit drie verschillende rondleidingen van zestig minuten: 'Kamp Vught in de klas', 'Voorwerpen' of 'Personen'. De laatste twee rondleidingen worden niet gebruikt voor de analyse van dit onderzoek. De rondleiding 'Kamp

¹⁸⁶ Nationaal Monument Kamp Vught, 'Scholen': <http://www.nmkampvught.nl/rondleiding-boeken/scholen/> (21 augustus 2015).

¹⁸⁷ NMK Vught, *Beleidsplan 2011-2015*, 9-15.

¹⁸⁸ NMK Vught, 'Kamp Vught in de klas', *Educatief beleidsplan 2006-2010* (Vught 2006) 8.

¹⁸⁹ NMK Vught, *Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo* (Vught 2009) 1.

¹⁹⁰ Nationaal Monument Kamp Vught, 'Scholen': <http://www.nmkampvught.nl/rondleiding-boeken/scholen/> (20-07-2015).

Vught in de klas' sluit aan bij het voorbereidend lespakket en is de standaard rondleiding.¹⁹¹ Tijdens deze rondleiding staan twee hoofdpersonen centraal: Gerda Nothmann uit de film en de lesbrieven en verzetsman Jan Herberts.¹⁹²

3.3 Analyse educatief programma 'Kamp Vught in de klas'

Het educatieve programma 'Kamp Vught in de klas' bestaat uit minimaal drie lessen. Hierbij wordt alvorens het bezoek door de docent van de bezoekende klas een inleidende les gegeven aan de hand van de educatieve film en de lesbrieven, een werkboek dat aansluit op de film. Les twee is het bezoek aan voormalig Kamp Vught en les drie bestaat uit een klassikale afrondende les door middel van een opdrachtenblad. Optioneel kan de docent kiezen voor extra lessen in de klas. Bij vier lessen krijgen de leerlingen een aanvullende voorbereidende les aan de hand van de lesbrieven. Wanneer de docent kiest voor vijf lessen dan krijgen de leerlingen extra opdrachten met de thema's: stereotypen en vooroordelen, mensenrechten, verantwoordelijkheid, schuld en verzet.¹⁹³

De eerste les wordt de docent geacht uit te leggen dat mensen in een conflictsituatie vaak in vier rollen in te delen zijn: dader, omstander, slachtoffer en helper. Volgens de docentenhandleiding is het doel van deze oefening leerlingen kennis te laten maken met deze vier rollen, omdat ze centrale begrippen vormen binnen conflicten.¹⁹⁴ De vraag is in hoeverre je personen binnen een complexe geschiedenis zoals die van de Tweede Wereldoorlog kan kaderen binnen deze vier rollen. In de docentenhandleiding staat zelfs dat deze rollen toepasbaar zijn in elk conflict. Hier wordt een relatie gelegd met de huidige tijd en huidige conflictsituaties. Juist omdat deze relatie wordt gelegd is het verassend dat deze vier rollen worden gebruikt. Kunnen jongeren conflicten wel begrijpen als ze binnen deze vier rollen denken? Mensen kunnen binnen een conflict namelijk vaak meerdere rollen aan nemen. Het is wellicht interessant om te zien in hoeverre deze 'centrale begrippen' terug komen in de rondleiding en in de educatieve materialen: de film, de lesbrieven en de afrondende opdracht.

In de educatieve materialen van het programma 'Kamp Vught in de klas' ligt de nadruk op de dilemma's van de historische actoren. Het centrum wil een relatie leggen met het heden door leerlingen een inzicht te geven in de rollen die aangenomen kunnen tijdens een

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² NMK Vught, *Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo* (Vught 2009).

¹⁹³ NMK Vught, *Kamp Vught in de klas, 'Wie helpt mij nu nog', Docentenhandleiding vmbo* (Vught 2007) 1-5.

¹⁹⁴ Ibidem, 5-6.

conflict. Naast de Jodenvervolging komen voor het voortgezet onderwijs ook politieke repressie en mensenrechten aan de orde.¹⁹⁵

3.3.1 Educatieve film *Kamp Vught in de klas*: ‘Wie helpt mij nu nog’

De fictieve, educatieve film *Kamp Vught in de klas* (2007) is in eigen beheer ontwikkeld. De film voor het voortgezet onderwijs heet ‘Wie helpt mij nu nog’ en is gebaseerd op verhalen van echte personen uit Kamp Vught. Het verhaal van Kamp Vught en de historische context worden uitgelegd aan de hand van verschillende personages uit klas zes en zeven van de openbare lagere school in Tilburg. De leerlingen zitten in de klas bij docent meneer Bezems. De hoofdpersonen van de film zijn de Joodse families: Hamburger, Nothmann en Deen. Harald Pels is een omwonende van het kamp met een Joodse stiefvader. Daarnaast zijn verzetsman Jef van Bebber en zijn familie ook hoofdpersonages in de film. De ooggetuigen die aan het woord komen in de film zijn de Joodse Erica Hamburger en Jefs nichtje, Constance van Bebber. In de film wordt het verhaal van de oorlog en de gebeurtenissen die de personages mee maken nagespeeld door acteurs, deze zijn in zwart-wit beeld afgebeeld. De getuigenissen van Constance en Erica worden in kleur afgebeeld.¹⁹⁶

Geweld

In de film zien de leerlingen het gepresenteerde geweld vanuit verschillende hoofdpersonen. Alhoewel extreem fysiek geweld niet de boventoon voert in de film zijn er wel degelijk verschillende vormen van fysiek geweld te zien. De film begint met een uitleg van de Jodenvervolging in Duitsland begin jaren dertig. Met authentieke beelden van plundersaars bij winkels en brandende synagogen wordt de Kristallnacht beschreven. Het karakter en de schaal van dit geweld wordt aan de leerlingen uitgelegd. Tijdens deze historische gebeurtenis werden Joodse winkels geplunderd en synagogen verbrand. Vervolgens werden 30.000 Joden opgesloten in concentratiekampen waarvan drie maanden later tweeduizend overleden waren.¹⁹⁷ Het gaat hier om georganiseerd fysiek institutioneel geweld dat in Duitsland plaatsvond. Het gevolg van het geweld is voor velen de dood en opsluiting.

Het geweld wordt vervolgens ook besproken in relatie tot enkele hoofdpersonen, Gerda en Vera Nothmann. De familie Nothmann besluit naar aanleiding van het geweld dat

¹⁹⁵ Ibidem, 2.

¹⁹⁶ NMK Vught, *Kamp Vught in de klas*, ‘Wie helpt mij nu nog’, film *Kamp Vught in de klas* (Vught 2007)..

¹⁹⁷ Ibidem, tijd: 02.00-02:30 min.

plaats vindt jegens Joden hun dochter Gerda naar Nederland te sturen.¹⁹⁸ De situatie in Duitsland is gevaarlijk voor Joden en vluchten naar de Verenigde Staten lukt niet meer. Aan de hand van het persoonlijke verhaal van de familie Nothmann worden de leerlingen betrokken bij het geweld van de Jodenvervolging begin jaren dertig.

Vervolgens zien de leerlingen hoe Gerda Nothmann terecht komt bij een Joods pleeggezin in Nederland, de familie Deen. De familie Hamburger, ook gevlucht uit Duitsland, kent de familie Deen. De situatie wordt voor de Joodse families ook in Nederland steeds slechter leren de scholieren uit de film. Er is een bord te zien bij het zwembad waar de jongeren naar toe willen, Joden zijn er verboden. Niet alleen voor Joden is het gevaarlijk. In de straat van de Joodse hoofdpersoon, Gerda Notham, wordt een communist doodgeschoten. In de film wordt niet getoond hoe de man wordt neergeschoten, wel is te zien hoe hoofdpersoon Gerda het schot hoort en hiervan schrikt.¹⁹⁹ Het fysieke geweld in de film is institutioneel en komt steeds dichterbij de hoofdpersonages in de film, maar het daadwerkelijke fysieke geweld wordt niet zichtbaar in de film. Het centrum wil de leerlingen informeren over de gebeurtenissen in Kamp Vught, er vond fysiek geweld plaats, maar wil dit geweld op enige afstand houden. Het is ook geen doelstelling van het centrum om op een sensationele manier actiescenes van fysiek geweld in beeld te brengen.

Het institutionele psychische leed van de Joden speelt een belangrijke rol in de film. Een voorbeeld in de film is het proces van de Jodenvervolging. In de film wordt uitgelegd dat leerlingen niet naar dezelfde school en openbare plekken mogen als niet-Joden en overall hangen borden 'verboden voor Joden'. De volgende stap is een brief van Kamp Vught, Joodse families moeten zich melden. Vervolgens zijn er verschillende scènes te zien waarbij de Joodse families met elkaar overleggen of zij zich willen melden of gaan onderduiken. Dit dilemma heeft te maken met het institutionele psychische geweld van onderdrukking en dreiging voor Joden. Joodse families wisten niet wat hen te wachten stond in het kamp, maar als zij zich niet zouden melden kon dat ernstige gevolgen voor hen hebben. Zij zouden genoodzaakt zijn onder te duiken.

De familie Deen en Gerda Nothmann besluiten zich te melden. De manier waarop de familie met een grote groep andere mensen naar Kamp Vught worden gebracht is erg gewelddadig. De mensen worden op een gewelddadige manier door bewakers met waakhonden naar het kamp geëscorteerd. De gevangenen tonen een angstige uitstraling, de

¹⁹⁸ NMK Vught, film 'Kamp Vught in de klas'.

¹⁹⁹ Ibidem.

bewakers schreeuwen naar de mensen, waakhonden blaffen naar hen en er wordt in de lucht geschoten.²⁰⁰ Het fysieke institutionele geweld bouwt zich langzaam op in de film.

Na gevangenschap in Kamp Vught volgen de dreigingen van het transport. Gerda Nothmann mocht tijdelijk blijven in Kamp Vught, omdat zij werkte voor het Philips-kommando. Gevangenen die in het kamp bij het Philips-kommando werkten kregen een betere behandeling en hoefden niet op transport.²⁰¹ In het kamp krijgt de pleegfamilie van hoofdpersoon Gerda te horen dat ze op transport moeten. Hoofdpersoon Gerda staat in deze scene achter prikkeldraad. In de film is te zien hoe de moeder van de familie Deen en Gerda op een emotionele manier afscheid van elkaar nemen. De leerling wordt hier vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken bij het psychische leed van gevangenen. Ook is het daadwerkelijke kamp zichtbaar. Door het prikkeldraad wordt duidelijk gemaakt dat de hoofdpersoon opgesloten is en niet weg kan.

Enkele scenes spelen zich af in Kamp Vught. Ook hier is geen fysiek geweld te zien maar wel wordt duidelijk waar de Joodse gevangenen mee te maken kregen. Al hun familieleden en vrienden gingen vroeg of laat op transport. Als het om psychisch geweld gaat is de scene waarbij Gerda een klasgenoot uitzwaait en afscheid moet nemen van haar pleeggezin omdat zij op transport gaan wel het meest ingrijpend. In de film zie je de mensen in de trein stappen en je ziet de trein weg rijden.²⁰²

Omwonende Harald Pels is een getuige van deze gebeurtenis. Bij deze scene wordt het echtgebeurde verhaal verteld van Harald Pels. Hij had zijn naam horen roepen, het was waarschijnlijk een klasgenoot van Harald. Het transport ging naar Polen, daar zijn zij vermoord wordt verteld in de film.²⁰³ Het fysieke geweld van het transport en de moord had tevens psychisch geweld als gevolg voor de getuigen van het transport en omwonenden van het kamp.

Het psychische leed dat de nabestaanden werd aangedaan wordt duidelijk uit de getuigenis van Erica Hamburger, zij was half Joods en hoefde zich daardoor niet te melden. Haar vader wel. Erica zegt in de film: ‘Een grote Joodse gemeenschap waar je mee omgegaan bent, is ineens weg’.²⁰⁴ Het psychische geweld is hier overduidelijk aanwezig en wordt zelfs benadrukt door getuige Erica.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ Ibidem, tijd: 13:00-14:00 min.

Het fysieke en psychische geweld wordt ook besproken in relatie tot omwonenden van het kamp, Harald Pels en een vriendin. In de film is te zien dat hij en een vriendin in een boot het water over gaan om te kijken wat zich vlakbij Kamp Vught afspeelde. Zij werden ontdekt door twee bewakers van het kamp, twee spraken Nederlands en een Duits. Zij richtten de geweren op de twee jongeren. De bewakers schelden de twee uit en laten hen de boot uit springen om terug te zwemmen naar het eigen dorp.²⁰⁵ Het geweld dat hier getoond wordt is persoonlijke psychisch geweld. Het waren bewakers in dienst van een instituut maar het psychische geweld dat zij gebruikten om omwonenden te bedreigen is hier persoonlijk. Zij lachen namelijk om het leed dat zij hen aandoen. In de film wordt verteld dat Harald Pels niet wist wat er gebeurde in het kamp. De bedreiging en de onwetendheid kan hier ook gezien worden als een vorm van psychisch geweld.

Tevens wordt psychisch en fysiek geweld besproken in relatie tot onderduikers en verzetsmensen. Sommige Joodse families konden onderduiken met hulp van verzetsman Jef van Bebber. In de film is te zien dat de onderduikers in angst leven. Ze wonen met veel mensen in een klein huis, moeten heel stil zijn en kunnen elk moment ontdekt worden.²⁰⁶ In een scene is nagespeeld hoe politieagenten het huis van Jef van Bebber binnenvallen en hem en de Joodse onderduikers oppakken. Vervolgens is aan het einde van de film te zien hoe politieke gevangenen, waaronder hoofdpersoon Jef van Bebber, op de fusilladeplaats geëxecuteerd worden. In een getuigenis legt familielid, Constance van Bebber, uit dat verzetswerk gevaarlijk kon zijn omdat je betrapt kon worden. Ook hier worden de leerlingen betrokken bij een dilemma, wel of niet in het verzet? Verzetsmensen konden te maken krijgen met extreme vormen van fysiek geweld en vermoord worden. Het persoonlijke verhaal van Jef van Bebber laat zien dat dit ook gebeurde in Kamp Vught.

De executie van verzetsman Jef van Bebber wordt in verband gebracht met omwonende Harald Pels en zijn vriendin. Zij waren getuige van de executie van Jef van Bebber en horen het schot, zij zien de executie zelf niet. In de film is te zien hoe de politieke gevangenen naar de fusilladeplaats lopen en in een rij moeten staan. De Duitse bewakers staan ook in een rij en op het teken van de commandant mogen zij schieten. Zodra het vuur wordt geopend verdwijnt het beeld. Bij de scene waar de mensen worden gedood zijn wel schoten te horen maar de gebeurtenis zelf komt niet in beeld. Ook worden de lichamen van de

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ Ibidem.

overledenen niet getoond.²⁰⁷ Het fysieke institutionele geweld is wel te horen in de film. Echter wordt de daadwerkelijke moord niet in beeld getoond.

Historische afstand

De film speelt zich deels af tijdens de Tweede Wereldoorlog en deels in de huidige tijd. Er is gekozen voor een synchronische tijdsbenadering omdat er een bepaald tijdvak in beeld wordt gebracht, de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog. Er worden geen lange termijn ontwikkelingen in beeld gebracht, maar er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het verleden en het heden. Alle beelden die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog afspelen zijn in zwart-wit. In de huidige tijd komen getuigen aan het woord, deze beelden zijn in kleur.

De plaats waar de historische gebeurtenissen zich afspelen beginnen in Duitsland. Het grootste gedeelte speelt zich af in en om Kamp Vught. Een aantal scènes in de film spelen zich af in Kamp Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog. In deze beelden is te zien dat gevangenen zijn opgesloten achter prikkeldraad en komt de nagebouwde barak in het huidige kamp in beeld. Dit sluit aan bij de doelstelling van het centrum om het nazisysteem van uitsluiting, vervolging en moord uit te leggen aan de hand van persoonlijke verhalen van betrokkenen. Het fysieke geweld wordt ook in beelden getoond, zoals het escort naar het kamp, maar de nadruk ligt op het psychische leed van vervolging en opsluiting. Extreem fysiek geweld zoals moord komt echter wel voor in de film, maar wordt niet getoond in beeld. Omdat er veel moorden werden gepleegd in Kamp Vught zou het vreemd zijn deze gebeurtenis weg te laten uit het verhaal. Toch probeert Vught het extreme fysieke geweld op enige afstand te houden door deze niet te tonen in beelden. Het centrum wil de leerlingen namelijk informeren over de gebeurtenissen en inleving stimuleren. Het creëren van sensatie en het tonen van fysiek geweld, zoals dat tegenwoordig gebeurt in actiefilms, is geen doelstelling van het centrum. Dit zou de leerlingen waarschijnlijk ook niet helpen een historische interesse en historisch besef te ontwikkelen.

Leerlingen worden op verschillende manieren betrokken bij het geweld in de film. De hoofdpersonen zijn voornamelijk jonge mensen van ongeveer dezelfde leeftijd als de leerlingen van het voortgezet onderwijs. De leerlingen zien het geweld vanuit de persoonlijke verhalen van enkele Joodse families in Vught, een familie in het verzet, een leeftijdsgenoot en bewoner in Vught als getuige van de gebeurtenissen. De nadruk op het persoonlijke verhaal

²⁰⁷ Ibidem.

van leeftijdsgenoten maakt het voor de leerlingen gemakkelijk zich te identificeren met de hoofdpersonen. Zij worden hierbij betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond.

Het gaat in de film voornamelijk over de Jodenvervolging die uiteindelijk leidde tot opsluiting. Een ander thema is het verzet, verzetsstrijders konden de doodstraf krijgen in Kamp Vught. Het leven en het systeem in Kamp Vught wordt enkel kort behandeld in relatie tot het Philips-kommando. Door een nadruk op het persoonlijke perspectief en de emotionele betrokkenheid bij de slachtoffers worden de leerlingen nauwelijks vanuit een cognitief kader betrokken. Door een nadruk op de Jodenvervolging zien de leerlingen morele en politieke aspecten van deze tijd. Er wordt op deze manier een beroep gedaan op de morele en politieke betrokkenheid. Dit sluit aan bij de doelstelling van Vught om leerlingen te betrekken bij persoonlijke verhalen van historische actoren, inleving te stimuleren en politieke repressie en mensenrechten aan de orde te stellen.

Het verleden wordt in de film dichtbij gehaald door getuigenissen van Erica Hamburger en Constance van Bebber. Zij vertellen in een persoonlijk verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast eindigt de film uiteindelijk bij het fusillademonument. Met deze scene wordt het verleden verbonden met het heden. Slachtoffers van Kamp Vught worden in het heden herdacht aan de hand van het fusillademonument vlakbij het voormalig kampterrein van Vught.

3.3.2 Lesbrieft 'Wie helpt mij nu nog'

In de lesbrieft staan de hoofdpersonages uit de educatieve film centraal. In verschillende hoofdstukken worden de families besproken en maken de leerlingen opdrachten. De leerlingen zien in de lesbrieft authentieke afbeeldingen, scenes uit de film, verschillende tekeningen en landkaarten.

Geweld

In de lesbrieft wordt het geweld voornamelijk besproken in relatie tot de onderdrukking en vervolging van Joden. De Jodenvervolging wordt chronologisch uitgelegd in de lesbrieft, net zoals in de educatieve film. Eerst kregen de familie Hamburger en Nothmann te maken met de Jodenvervolging in Duitsland. Het ging hier niet alleen om psychische geweld maar ook om fysiek geweld. Op straat werden Gerda en haar zusje door mensen aangevallen met stenen en werden ze uitgescholden.²⁰⁸ De Joodse Gerda en Vera kregen niet alleen te maken met institutioneel geweld maar ook met persoonlijk geweld.

²⁰⁸ NMK Vught, Lesbrieft 'Wie helpt mij nu nog', havo/vwo, 4.

Een groot verschil ten opzichte van de film in de constructie van historische afstand is dat het verleden aan de hand van opdrachten dichtbij wordt gehaald door dilemma's aan leerlingen voor te leggen. Bijna alle vragen in de lesbrief stellen de leerling voor een dilemma en wordt hen om een mening gevraagd. In relatie tot de Jodenvervolging en het vertrek uit Duitsland wordt de leerlingen gevraagd te begrijpen waarom de vader van hoofdpersoon Erica niet weg wilde uit Duitsland: 'Bedenk drie redenen waarom hij niet weg wilde. (Tip! Bedenk drie redenen waarom je zelf niet weg zou willen uit Nederland)'.²⁰⁹ Voornamelijk de laatste zin tussen haakjes geeft de gelaagdheid van de historische afstand aan en de poging om continuïteit te creëren (een gelijkenis met het heden). De tijd is weliswaar verschillend, maar de plaats en betrokkenheid worden dichtbij gehaald. De leerlingen worden bij het verhaal betrokken met vragen als: 'Wat vind jij? Wat zou jij hebben gedaan?'²¹⁰

Vervolgens wordt uitgelegd dat in Nederland de situatie na 1940 ook gevaarlijk werd voor Joden. In de lesbrief kunnen de leerlingen een authentieke afbeeldingen zien van een leeftijdsgenoot die bij een bord staat met de tekst: 'Voor Joden verboden'.²¹¹ Het psychische institutionele geweld in de lesbrief wordt net zoals in de film voornamelijk besproken in relatie tot de Jodenvervolging. Het wordt duidelijk dat Joden niet meer vrij waren in het maken van eigen keuzes en dat zij uiteindelijk in een concentratiekamp terecht kwamen en vermoord werden.²¹²

Aan de hand van verschillende afbeeldingen is te zien wat de gevolgen waren van de Jodenvervolging. De leerlingen moeten in een opdracht vier afbeeldingen van scènes uit de film verbinden met vier historische foto's. Leerlingen zien een scene waar een nazi vlag werd gehesen, een scene waar gevangenen naar Kamp Vught werden geëscorteerd, een familie aan tafel en een scene waar Joden en verzetsmensen werden opgepakt. Daarnaast zijn soortgelijke historische afbeeldingen te zien. Het fysieke en psychische institutionele geweld van de Jodenvervolging wordt hier in beeld zichtbaar gemaakt.²¹³ Dit sluit aan bij het doel van het centrum om het nazisysteem en de vervolging uit te leggen.

De dilemma's waar omwonenden mee te maken kregen wordt aan de leerlingen uitgelegd aan de hand een opdracht. Door middel van een tekening van vijf gezichten geven vijf omwonenden een mening over het kamp, de leerling mag kiezen welke mening hij denkt

²⁰⁹ Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo, 3.

²¹⁰ Ibidem, 2-18.

²¹¹ Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo, 4.

²¹² NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo en havo/vwo.

²¹³ NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo en havo/vwo.

dat het meeste voorkwam tijdens de Tweede Wereldoorlog. De meningen zijn uiteenlopend. Bijvoorbeeld: ‘Ik vind het heel erg maar durf niet te protesteren’ of ‘Ik ben het eens met de nazi’s’. Hier worden leerlingen vanuit morele en politieke waarden betrokken bij het verleden.

Uit de lesbrief wordt duidelijk dat enkele omwonenden ooggetuigen waren van het fysieke geweld. Aan de hand van een dagboekfragment van een omwonende van Kamp Vught wordt omschreven hoe gevangenen fysiek mishandeld werden: ‘Het zijn wrakken van mensen, uitgemergeld van de honger en ze worden behandeld als honden. De bewakers slaan bij het minste maar met de kolf van het geweer, tot ze niet meer kunnen. Het zijn politieke gevangenen, zwarthandelaren, Joden en andere veroordeelden.’²¹⁴ Hier wordt het institutionele fysieke geweld in relatie tot de verschillende gevangenen van Kamp Vught besproken. Dit wordt echter niet getoond in beelden en niet in relatie tot de hoofdpersonen. Het geweld wordt besproken in relatie tot een anonieme groep gevangenen. Alhoewel leerlingen worden betrokken bij de persoonlijke verhalen van gevangenen en omwonenden, voornamelijk als het gaat om de vervolging van Joden voor de oorlog, worden de extreme fysieke gewelddadigheden niet uitgelegd vanuit een persoonlijke perspectief. Het geweld wordt hier dus op enige afstand gezet.

Het geweld van het Bunkerdrama wordt ook niet besproken aan de hand van een persoonlijke perspectief. Door middel van een anonieme groep, vierenzeventig vrouwen, wordt uitgelegd wat het Bunkerdrama precies inhield. Tien vrouwen overleefden dit drama niet. Het karakter, de schaal en de gevolgen van het geweld worden hier duidelijk. Kampcommandant Grünwald wordt in de lesbrief verantwoordelijk gehouden voor de gebeurtenis.²¹⁵ In de lesbrief wordt uitgelegd dat hij naar aanleiding van deze gebeurtenis ontslagen wordt. Het gaat hier daarom om persoonlijk fysiek en psychisch geweld richting een anonieme groep. De dader, de kampcommandant, krijgt in dit verhaal wel een persoonlijk perspectief. Ook wordt een portretfoto van hem getoond.²¹⁶

Hier ligt de nadruk op het nazisysteem in het kamp, een onderdeel daarvan was geheimhouding en omwonenden onwetend houden. Het geweld van de kampcommandant

²¹⁴ NMK Vught, Lesbrief ‘Wie helpt mij nu nog’, havo/vwo, 14.

²¹⁵ NMK Vught, Lesbrief ‘Wie helpt mij nu nog’, vmbo, 14. NMK Vught, Lesbrief ‘Wie helpt mij nu nog’, havo/vwo, 16.

²¹⁶ NMK Vught, Lesbrief ‘Wie helpt mij nu nog’, vmbo, 14.

verhinderde dat, daardoor werd hij ontslagen.²¹⁷ In dit verhaal wordt tevens het psychische institutionele geweld richting de omwonenden genoemd, de nazi's probeerden hen onwetend te houden over de gebeurtenissen in Kamp Vught. Hiermee laat het centrum verschillende historische actoren en dilemma's zien waar zij mee te maken kregen.

In relatie tot de hoofdpersonen wordt er uitgelegd wat het uiteindelijke lot van de meeste Joden was. Het institutionele fysieke geweld eindigde voor de meeste Joden in de dood. Over de schaal van het institutionele fysieke geweld wordt gezegd dat uiteindelijk 13.000 Nederlanders terugkeerden uit concentratiekampen, waarvan vijfduizend Joden. Zij hadden verschrikkelijke dingen meegemaakt staat in de lesbrief.²¹⁸

Institutioneel fysiek geweld van verzetsstrijders wordt in de lesbrief ook genoemd. Verzetsmensen worden gemarteld en gedwongen andere mensen in het verzet te verraden. Tevens wordt genoemd dat het hoofdpersonage uit de film, Jef van Bebber, is doodgeschoten op de fusilladeplaats. Op deze plek zijn in de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog meer dan driehonderd mannen doodgeschoten. Dit geweld wordt niet getoond in afbeeldingen. Het fysieke geweld wordt dichtbij gehaald door een persoonlijk verhaal. In de lesbrief wordt tevens aandacht besteed aan het emotionele leed van de familie van verzetsman Jef van Bebber. Zij leefden in angst en hoopten op zijn terugkeer. Zij kregen pas een jaar na de executie van Jef een brief van zijn overlijden.²¹⁹ Aan de hand van een aantal vragen worden leerlingen betrokken vanuit een cognitief kader. Er wordt hen gevraagd wanneer de hoofdpersoon overleed en wanneer zijn familie te horen kreeg dat hij overleden was.

Historische afstand

Er is in de lesbrief ingezoomd op een bepaald tijdvak, namelijk de Jodenvervolging begin 1930 en de Tweede Wereldoorlog vanaf 1940. Er worden enkele ervaringen besproken van gevangenen na de oorlog aan de hand van memoires, maar over het algemeen wordt het verhaal gezien als een afgesloten periode in de tijd. Er is geen aandacht voor maatschappelijk ontwikkelingen door de tijd heen. Dat betekent dat er is gekozen voor een synchronische tijdsbenadering.

Het psychische geweld van de Jodenvervolging dat besproken wordt begint in Duitsland. De leerlingen worden betrokken bij de erfgoedplek in Vught doordat de meeste

²¹⁷ NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo, 14-15. NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', havo/vwo, 16-17.

²¹⁸ NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo, 18.

²¹⁹ Ibidem, 17-18.

hoofdpersonages in aanraking komen met Kamp Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er zijn echter in de lesbrief alleen tekeningen van Kamp Vught te zien en geen authentieke foto's. Er zijn echter wel authentieke foto's van Kamp Vught, gevangenen en bewakers beschikbaar op Beeldbank WO2.²²⁰ Er is in de lesbrief voor gekozen om tekeningen van kampsituaties te tonen. Zo is er een tekening te zien van werkende mensen in het kamp en een gevangenen achter tralies. Tevens zijn er verschillende scènes uit de film te zien in de lesbrief die gekoppeld worden aan historische gebeurtenissen die zich op een onbekende plek afspelen. Doordat er geen authentieke foto's van Kamp Vught worden getoond in de lesbrief blijft de plek op enige afstand.

Er zijn enkele verschillen tussen de film en de lesbrief in het gebruik van geweld en de constructie van historische afstand. In de lesbrief wordt het verleden dichtbij gehaald door dilemma's aan de leerlingen voor te leggen. Daarnaast zijn verschillende opdrachten waarbij leerlingen betrokken worden vanuit een persoonlijke achtergrond, morele waarden en politiek-ideologisch. Bij deze vragen wordt de leerling gevraagd om een mening van de handelingen van historische actoren. Een van de doelstellingen van het centrum is om de leerlingen een inzicht te geven in de rollen die aangenomen kunnen tijdens een conflict.

Naast de betrokkenheid bij de hoofdpersonages worden leerlingen hierdoor ook betrokken vanuit een cognitief kader. Zij leren door middel van verschillende bladzijdes uit dagboeken, memoires en brieven over de geschiedenis van Kamp Vught, de verschillende vormen van geweld en wie hierbij betrokken waren.

De vier rollen zoals omschreven aan het begin van deze paragraaf worden niet als zodanig genoemd in de lesbrief. Alleen op de laatste bladzijde wordt het woord 'slachtoffer' eenmaal genoemd. Aan de hand van een kort tekstblok lezen de leerlingen dat de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog op 4 mei worden herdacht in Nederland.²²¹ De vier rollen komen terug in de lesbrief en de film, doordat er verschillende perspectieven zichtbaar worden. Wie welke rol vervult mogen de leerlingen zelf bedenken, maar dit is geen onderdeel van de opdrachten in de lesbrief. Hiermee maakt het centrum duidelijk dat er vele verschillende rollen zijn binnen conflicten, of deze binnen de vier omschreven rollen zouden kunnen passen is de vraag.

De nadruk ligt op de hoofdpersonages, waardoor leerlingen zich vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken kunnen voelen. Zoals al eerder genoemd hebben de

²²⁰ Beeldbank WO2, <http://www.beeldbankwo2.nl/> (21-07-2015).

²²¹ NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo en havo/vwo, 19.

hoofdpersonages dezelfde leeftijd als de leerlingen en spelen de gebeurtenissen zich af in Vught. Daarnaast worden de leerlingen bij het verhaal betrokken door het persoonlijke verhaal en foto's van de hoofdpersonages uit de film. De lesbrief bevat zwart-wit foto's (authentieke klassenfoto van de jongeren die betrokken zijn bij het verhaal van Kamp Vught, portretfoto's en familiefoto's van de echte hoofdpersonen, foto's van scènes uit de film, bewaker Grünewald, kleurenfoto's (de getuigen uit film) en tekeningen (kaarten, situaties in het kamp).²²² Aan de hand hiervan wil het centrum de leerlingen betrekken bij persoonlijke verhalen om hen zo lessen te leren uit het verleden. Ook wil het centrum deze lessen verbinden met het heden.²²³

Hedendaagse gebeurtenissen worden niet besproken in de lesbrief. De nadruk ligt vooral op een universele les voor jongeren. Dit wil Vught doen door hen te betrekken bij de dilemma's uit de Tweede Wereldoorlog. Dit wordt duidelijk uit een kort tekstblok aan het eind van de lesbrief. Hier wordt de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in het heden besproken. In de lesbrief wordt uitgelegd dat de ingrijpende gebeurtenissen van de oorlog een soort blijvend verdriet heeft veroorzaakt dat nog steeds merkbaar aanwezig is. De Tweede Wereldoorlog is voor velen een moreel ijkpunt geworden: de gebeurtenissen uit de oorlog worden gebruikt om uit te leggen wat 'goed' en 'fout' is volgens de lesbrief.²²⁴

3.3.3 Rondleiding 'Kamp Vught in de klas'

De rondleider neemt de leerlingen mee over het kamp en legt aan de hand van een koffer met voorwerpen en foto's het persoonlijke verhaal uit van twee leeftijdsgenoten: Gerda Nothmann uit de film en de lesbrief en verzetsman Jan Herberts, een voormalig gevangene uit Kamp Vught. Met het verhaal van Jan Herberts wil Vught benadrukken dat er niet alleen Joden gevangenen zaten in kamp Vught, maar vele gevangenen om verschillende redenen. De rondleiding wordt geanalyseerd aan de hand van een handleiding voor rondleiders.²²⁵

Geweld

De leerlingen bezoeken in het voormalig kamp verschillende locaties die verwijzen naar geweld. Op het voormalig kampterrein naast het herinneringscentrum staan een nagebouwde barak, een authentiek crematorium, een nagebouwde strafbunker, enkele wachttorens,

²²² NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', vmbo en havo/vwo.

²²³ NMK Vught, *Beleidsplan 2011-2015*, 9-15.

²²⁴ NMK Vught, Lesbrief 'Wie helpt mij nu nog', havo/vwo, 19.

²²⁵ NMK Vught, 'Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 4-6.

prikkeldraadversperringen, een stenen maquette van het kamp en het Kindermonument.

Tijdens de rondleiding ligt de nadruk op het systeem in het kamp, dit wordt uitgelegd aan de hand van de hoofdpersonages.

Tijdens de rondleiding wordt uitgelegd dat iedere gevangene in het kamp een andere behandeling kreeg. Joodse gevangenen wisten bijvoorbeeld dat zij doorgestuurd zouden worden naar andere kampen, zij leefden daarom in angst voor de transporten. Het onderscheid in institutioneel psychisch geweld voor gevangenen wordt tevens benadrukt met de uitleg van de driehoek die gevangenen op hun kleding moesten dragen. Daarbij werden alle gevangenen ontnomen van een identiteit, ze werden kaalgeschoren en hun bezittingen werden afgenomen. Daarbij legt de rondleider uit: ‘De vrouwen mochten hun hoofdhaar houden maar de rest van hun lichaamshaar werd afgeschoren. Als dat gebeurde, stonden er soms mannelijke bewakers omheen te kijken en te lachen. Dat was extra vernederend voor de vrouwen.’²²⁶ Het afscheren van het lichaamshaar is fysiek institutioneel geweld. De vernedering van de vrouwen door bewakers kan tevens gezien worden als psychisch persoonlijke geweld. Met dit voorbeeld leren de scholieren wat de situatie was in Kamp Vught en met welke dagelijkse vormen van geweld zij te maken kregen.

Het geweld jegens Joden wordt extra benadrukt tijdens de rondleiding, voornamelijk omdat zij met meer geweld te maken kregen dan andere gevangenen. Ook hier wordt in relatie tot institutioneel geweld en de Joodse gevangenen het Philips-kommando genoemd.

Werknemers van het Philips-kommando hadden een grotere overlevingskans. Tevens wordt het geweld van Joodse gevangenen vergeleken met kampen in Duitsland en Polen. In kamp Vught waren geruchten dat het in kampen buiten Nederland veel gewelddadiger was.

Vervolgens wordt de leerlingen de volgende vraag gesteld: ‘Waren die geruchten terecht?’²²⁷

Het goede antwoord, zoals omschreven in de handleiding voor rondleiders, is dat de geruchten terecht waren. In Kamp Vught stierven van de 31.000 gevangenen ongeveer zeventienhonderdvijftig mensen, terwijl in het Duitse concentratiekamp Sachsenhausen de helft van de 200.000 gevangenen gestorven was.²²⁸ Daarbij moet de rondleider wel melden dat dat niet betekende dat kamp Vught geen gewelddadig kamp was.²²⁹ Dit is een vreemd antwoord gezien het feit dat hetzelfde systeem van terreur werd uitgevoerd in Kamp Vught als in de

²²⁶ Ibidem, 8.

²²⁷ Ibidem, 9.

²²⁸ Ibidem, 9.

²²⁹ NMK Vught, ‘Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 9.

meeste concentratiekampen in Duitsland. De vraag is of het mogelijk is om te zeggen, aan de hand van deze cijfers, dat de situatie in Duitse kampen gewelddadiger was.

Wanneer de leerlingen de nagebouwde barak bezoeken legt de rondleider de dagelijkse routine in Kamp Vught uit. Hier wordt duidelijk dat gevangenen te maken kregen met het psychische en fysieke institutionele geweld van het systeem in het kamp. Het tekort aan eten leidde tot ernstige ziektes die nauwelijks behandeld werden. Enkele andere voorbeelden van psychisch institutioneel geweld waren het afnemen van alle bezittingen, het verdeel en heersprincipe in het kamp waarbij gevangenen werden aangesteld om orde te houden en de onhygiënische, oncomfortabele en overvolle barakken in het kamp.²³⁰

De slaapzaal van de barak kunnen de leerlingen zelfs van binnen bekijken. Hier kunnen zij zien en aanraken hoe de omstandigheden waren. Tijdens de rondleiding mogen de leerlingen de met stro bedekte bedden aanraken om te voelen hoe oncomfortabel het geweest moest zijn. De rondleider zegt over de slaapzaal: ‘Met zoveel mensen in een zaal, ziek en gezond door elkaar, werd het heel heet in deze ruimte en ging het ook stinken. Op de bedden lagen dunne, prikkende stromatrassen en kussentjes.’²³¹ De rondleider wijst op de straf op de appelplaats die gevangene te wachten stond als zij het matras niet goed hadden glad gestreken. De rondleider vraagt de leerlingen zelf te proberen het matras glad te strijken.²³² Dit is een voorbeeld van de tasbaarheid van het verleden tijdens een rondleiding door het voormalig kamp. Zij voelen hoe lastig het is om het matras glad te strijken, de leerlingen ‘belevén’ in zekere mate door deze handeling hoe gevangenen zich gevoeld moeten hebben. Op deze manier haalt het centrum het verleden dichtbij en probeert inleving te stimuleren.

De inleving bij situaties en geweld in het kamp wordt ook gestimuleerd wanneer leerlingen de nagebouwde strafbunker in het crematorium bezoeken. De leerlingen bekijken in het voormalig kamp de nagebouwde strafbunker waar gevangenen zaten die een zware straf te wachten stond.²³³ De hoofdpersoon, Jan Herberts, zat tijdens zijn gevangenschap in een strafbunker. Hij zat de hele dag in een donkere, kleine ruimte. Vervolgens wordt de leerlingen gevraagd wat deze persoon gevoeld moet hebben tijdens gevangenschap in een donkere, kleine cel. Op deze manier wordt leerlingen gevraagd zich in te leven in de situatie. Zij worden emotioneel betrokken bij de gebeurtenissen uit het verleden.

²³⁰ NMK Vught, ‘Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 13.

²³¹ NMK Vught, ‘Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 10.

²³² Ibidem, 11.

²³³ Ibidem, 5.

In relatie tot de strafbunker en Jan Herberts legt de rondleider uit dat hij soms uit de bunker werd gehaald voor verhoor: ‘dat ging er niet zachtzinnig aan toe.’²³⁴ Met welk geweld Jan Herberts te maken kreeg tijdens het verhoor wordt niet duidelijk. Het geweld voor gevangenen van de strafbunker wordt hier op enige afstand gehouden. Waarschijnlijk omdat dit zo gewelddadig is dat afgevraagd kan worden wat het nut is om dit te tonen aan jongeren.

Toch worden fysieke straffen in het kamp omschreven wanneer de rondleider een uitleg geeft over de Appelplaats. Gevangenen kregen dagelijks te maken met fysiek geweld. Gevangenen kregen op de Appelplaats stokslagen van bewakers en soms moesten zij zelf stokslagen uitdelen. De rondleider stelt de leerlingen de volgende vraag: ‘Wat denken jullie dat dit voor effect had op de gevangenen?’. Een van de goede antwoorden bij deze vraag is: ‘Het kon mensen geestelijk breken.’²³⁵ De rondleider maakt hierbij een verwijzing naar het fysieke, maar ook het psychisch geweld dat de gevangenen werd aangedaan in Kamp Vught.

Het fysieke geweld van het Bunkerdrama wordt tevens omschreven in het crematorium bij de bunker. De rondleider omschrijft het bunkerdrama: ‘Er was nauwelijks ventilatie. Door de hitte hadden de vrouwen verschrikkelijke dorst en likten het condenswater van de muren. Maar daar zat salpeterzuur in, omdat de muren net met vers cement behandeld waren. Van dat salpeterzuur kregen ze brandwonden aan hun tong en op hun lichaam, als ze tegen de muren aangedrukt stonden.’²³⁶ Dit is slechts een gedeelte van de beschrijving.

De meeste plaatsen op het voormalig kampterrein verwijzen naar het verschrikkelijke geweld dat plaats heeft gevonden in het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit geweld wordt erg dichtbij gehaald voor de leerlingen doordat de plek tastbaar en zichtbaar is gemaakt en het wordt uitgelegd aan de hand van de hoofdpersonen. Wat is het nut van het stimuleren van inleving bij extreme fysieke gewelddadigheden? Wat kunnen leerlingen hiervan leren? De emotionele betrokkenheid wordt enorm gestimuleerd, kunnen leerlingen op deze manier nog steeds een historisch besef ontwikkelen? Uiteraard kan ieder rondleider zelf bepalen welke informatie hij of zij uit de handleiding gebruikt, maar de mogelijkheid om leerlingen de vele fysieke gewelddadigheden uit te leggen is er wel.

Historische afstand

²³⁴ NMK Vught, ‘Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 15.

²³⁵ Ibidem, 11.

²³⁶ Ibidem, 15.

Het geweld dat besproken wordt tijdens de rondleiding speelt zich voornamelijk tussen 1943 en 1945. Er is gekozen voor een synchronische benadering waarbij er is ingezoomd op concentratiekamp Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de rondleiding wordt er geen pogingen gedaan de gebeurtenissen of het geweld te vergelijken met situaties in het heden. De verschillende manieren waarop leerlingen bij het geweld dat plaats heeft gevonden betrokken worden is echter erg groot.

De leerlingen bezoeken een gedeelte van het voormalig kampterrein in Vught. Welke historische sporen authentiek zijn en welke objecten en gebouwen op het kampterrein nagebouwd zijn wordt niet benadrukt tijdens de rondleiding. Tijdens een bezoek aan de woonbarak krijgen de leerlingen te horen dat deze is nagebouwd. Er wordt zoveel mogelijk ingespeeld op de beleving, jongeren worden betrokken bij het institutionele fysieke en psychische geweld door directe verwijzingen naar de objecten op het kampterrein. De leerlingen kunnen de tastbare sporen van het geweld waarnemen, de wachttorens, het hek met prikkeldraad, een uitgegraven gracht, het crematorium, een nagebouwde barak en de bunkercel. Behalve het authentieke crematorium zijn alle objecten nagebouwd. Doordat het kamp voor een gedeelte is nagebouwd lijkt het alsof de bezoeker in een echt kamp terecht komt. Op de stenen maquette kunnen leerlingen vervolgens zien hoe groot het kamp was en hoe het er tijdens de Tweede Wereldoorlog uitzag.

De rondleider neemt een koffer mee en legt aan de hand van enkele voorwerpen en afbeeldingen de historische gebeurtenissen uit. Deze voorwerpen zijn niet authentiek, maar zijn nagemaakt. Aan de hand van een foto van de categorieën van gevangenen en een tekening van het dagelijkse rantsoen wordt het psychische institutionele geweld in beeld gebracht. Daarnaast toont de rondleider enkele authentieke foto's, waaronder portretfoto's van de hoofdpersonen.²³⁷ De voorwerpen die tijdens de rondleiding getoond worden hebben betrekking op het dagelijks leven van gevangenen, waaronder in het klein een voorbeeld van een gevangenenpak. Volgens het centrum hebben jongeren authenticiteit en beleving nodig om het verleden te kunnen begrijpen.²³⁸ Er wordt voornamelijk ingespeeld op de beleving om het verleden dichtbij te halen aangezien enkel het crematorium en de portretfoto's authentiek zijn. Authentieke foto's van Kamp Vught worden niet getoond.

De beleving en emotionele betrokkenheid wordt ook gestimuleerd door twee hoofdpersonen en leeftijdsgenoten centraal te stellen. Het wordt voor leerlingen gemakkelijk

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Ibidem, 11-12.

gemaakt zich vanuit een persoonlijke achtergrond te identificeren met de personen uit het verleden. Door verschillende vragen worden de leerlingen vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken bij het geweld. De leerlingen moeten zich identificeren met de hoofdpersoon om een antwoord te kunnen geven. Dit wordt voor de leerlingen ook tastbaar gemaakt, bijvoorbeeld door een donkere strafbunker te bekijken of door een matras met stro glad te strijken in de nagebouwde barak.

Op sommige momenten worden de leerlingen vanuit een cognitief kader betrokken door middel van vragen. De rondleider legt op verschillende plekken uit wat de situatie was in het kamp en vraagt de leerlingen vervolgens of zij weten waarom. Deze vragen worden gesteld in relatie tot de bouw van het kamp, de persoonlijke achtergrond van de hoofdpersonen, de verschillende categorieën van gevangenen in het kamp en het werk voor het Philips-kommando.²³⁹ Doordat de rondleider de leerlingen betreft vanuit een cognitief kader krijgen zij de mogelijkheid om een historische interesse te ontwikkelen.

Ondanks dat de leerlingen tijdens de rondleiding ook betrokken worden vanuit een cognitief kader door vragen, staat de emotionele betrokkenheid aan de hand van de hoofdpersonages en het stimuleren van inleving tijdens het bezoek op de voorgrond. Dit sluit ook aan bij de doelstellingen van het centrum om tastbare in visuele overblijfselen in te zetten om een beleving van het verleden te creëren.

3.3.4 Afrondende opdracht

De afsluitende les in het educatieve pakket van Kamp Vught bestaat uit een afrondende opdracht. Het doel van deze opdracht is de opgedane kennis van de leerlingen te testen. Zij vullen een opdrachtblad in waarbij hun kennis wordt getest. De afrondende opdracht is voor vmbo en voor havo/vwo nagenoeg hetzelfde. De opdracht voor vmbo heeft tien vragen en voor havo/vwo elf.²⁴⁰

Het nazisysteem staat centraal in de afrondende opdracht. De leerlingen verschillende opdrachten waarin duidelijk wordt welke mensen betrokken waren bij Kamp Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals de verschillende bewakers en gevangenen. In de opdrachten gaat het voornamelijk over Kamp Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er is hier gekozen voor een synchronische tijdsbenadering. Er wordt kort een relatie met het heden gelegd door de leerlingen de vraag te stellen wat het belang is van rondleidingen bij Nationaal Monument

²³⁹ NMK Vught, 'Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo, 9.

²⁴⁰ NMK Vught, Docentenhandleiding 'Wie help mij nu nog', vmbo, 58-61. Docentenhandleiding 'Wie help mij nu nog', NMK Vught (2007) havo/vwo, 59-63.

Kamp Vught. Het gaat in deze vraag om het herdenken van de historische gebeurtenissen in het heden.

In de afrondende opdracht wordt de historische afstand voornamelijk dichtbij gehaald door in te spelen op de plaats van het voormalig kampterrein in Vught. De leerlingen maken deze opdracht na een bezoek aan Kamp Vught en hen wordt gevraagd wat ze gezien hebben. De eerste opdracht wordt de leerlingen vier verschillende foto's getoond: 1. de bunker cel, 2. de wachttorens en het hek, 3. de nagebouwde barak, 4. het bekladde monument van het monument bij de fusilladeplaats. Het zijn foto's van plekken in het herinneringscentrum. De kennis van leerlingen wordt hier getest door te vragen wat ze bij deze plekken geleerd hebben over Kamp Vught.²⁴¹ Omdat het in deze opdracht niet nadrukkelijk gaat om het begrijpen van dilemma's van historische actoren is de betrokkenheid in deze opdracht voornamelijk vanuit een cognitief kader.

3.4 Deelconclusie Nationaal Monument Kamp Vught

De persoonlijke verhalen van gevangenen staan centraal in het educatieve programma 'Kamp Vught in de klas'. Aan de hand van een lesbrief en een educatieve film wil het centrum het verleden gebruiken om jongeren bewust te laten worden over universele thema's als vrijheid, onderdrukking of mensenrechten. Daarbij spelen authenticiteit en beleving een belangrijke rol.

Alhoewel in de lesbrief enkele historische foto's te zien zijn ligt de nadruk voornamelijk op dilemma's van de hoofdpersonen uit de film. De dilemma's die aan de leerlingen worden voorgelegd lijken aan te sluiten bij het doel om leerlingen bewust te maken over thema's zoals vrijheid en onderdrukking. Het psychische en fysieke geweld dat wordt besproken in relatie tot de hoofdpersonen wordt gebruikt om aan te tonen wat het gevolg is van onderdrukking en discriminatie. Een universele les lijkt hier op de voorgrond te staan. Dit komt ook terug in de lesbrief met een kort tekstblok over het belang van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog.

Doordat er gekozen is voor een nagespeelde film waarin een aantal leeftijdsgenoten en oud-gevangenen centraal staan is de emotionele betrokkenheid groot. Er wordt ingespeeld op een beleving en identificatie met het verleden. Met name tijdens de rondleiding is de historische afstand tot het geweld van de Tweede Wereldoorlog erg klein. Het centrum heeft voornamelijk gekozen voor een representatie van geweld aan de hand van het authentieke

²⁴¹ NMK Vught, Docentenhandleiding 'Wie help mij nu nog', vmbo, 58-61. NMK Vught, Docentenhandleiding 'Wie help mij nu nog', havo/vwo, 59-63.

crematorium en reconstructies. De doelstelling om het dagelijks leven van gevangenen op een tastbare en visuele manier over te brengen wordt zeker gehaald. Tijdens de rondleiding wordt er een poging gedaan inleving te stimuleren aan de hand van betrokkenheid door persoonlijke verhalen en tastbaarheid van het verleden, zoals het gladstrijken van een matras met stro.

Kamp Vught was tijdens de Tweede Wereldoorlog een kamp waar veel gewelddadigheden plaatsvonden en dit wordt voor de jongeren van het voortgezet onderwijs niet verborgen gehouden. In het educatieve programma 'Kamp Vught in de klas' worden leerlingen op een persoonlijke manier betrokken bij het geweld dat in kamp Vught plaatsvond. De scholieren leren aan de hand van de educatieve materialen en de rondleiding dat terreur, straf en moord een onderdeel was van het dagelijks leven van gevangenen. In de educatieve film zien leerlingen dat in Kamp Vught executies plaatsvonden als gevolg van het institutionele geweld in het kamp. Hierin wordt gezocht naar een balans tussen cognitieve betrokkenheid aan de hand van tekst, vragen en het analyseren van historische bronnen zoals brieven en betrokkenheid vanuit een persoonlijke achtergrond door leerlingen te betrekken bij dilemma's van de historische actoren. Dit sluit aan op de doelstellingen van het centrum om leerlingen lessen te leren over het verleden en deze te verbinden met het heden.

Tijdens het educatieve programma worden echter geen beelden getoond van dode lichamen of fysiek mishandelde mensen. Op deze manier wil het centrum het geweld op een afstand houden. Wellicht om de emotionele betrokkenheid bij het geweld niet te groot te maken. Dat betekent echter niet dat de verhalen over straffen middels stokslagen, opsluiting in een bunkercel of een gedetailleerde beschrijving van het bunkerdrama geen beelden bij de leerlingen oproepen. Er is gekozen voor een aantal hoofdpersonages die deze gebeurtenissen hebben meegemaakt. Zij zijn tevens leeftijdsgenoten. De leerlingen identificeren zich op deze manier met de hoofdpersonages en creëren een grote mate van empathie. Grote sympathie voor de historische actoren, kan het voor leerlingen moeilijk maken afstand te houden tot het verleden en een historische interesse te ontwikkelen.

4. Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort heeft ambitieuze plannen om te investeren in haar toekomst als centrum van herinnering. De voornaamste redenen hiervoor zijn het toenemende aantal bezoekers en het belang van educatie voor het centrum. Naast oud-gevangenen, nabestaanden en reguliere bezoekers zijn er ook steeds meer scholieren die het herinneringscentrum bezoeken. Dat zorgt met de beperkte ruimte in het huidige centrum voor problemen. In het nieuwe centrum komt een educatieve ruimte, hier worden aan de hand van computers biografieën van betrokkenen van Kamp Amersfoort in beeld gebracht. Deze ruimte gaat voornamelijk gebruikt worden voor het bezoek van schoolklassen. De educatieve rol van herinneringscentra over de Tweede Wereldoorlog wordt steeds groter en ook Amersfoort wil hier op inspelen. Het uitgangspunt van Nationaal Monument Kamp Amersfoort staat hierbij centraal: ‘herinneren, bezinnen en leren’.²⁴²

Het huidige herinneringscentrum in Amersfoort had in 2012 en 2013 gemiddeld 45.000 bezoekers.²⁴³ Hiervan bezoekt een groot aantal scholen het centrum om een educatief programma te volgen. Educatie en het doorgeven van de geschiedenis van Kamp Amersfoort was vanaf het begin een belangrijke doelstelling in het centrum. Daarbij staat het doorgeven van de geschiedenis van Kamp Amersfoort centraal, ook voor de naoorlogse generatie die de oorlog niet heeft meegemaakt of mee krijgt via de communicatieve herinnering.²⁴⁴ Jongeren die het centrum bezoeken met hun school volgen een educatief programma. Het centrum biedt verschillende educatieve programma’s voor scholen waaronder het educatief programma over verzetsstrijder Bertus de Raaf. Dit programma is ontwikkeld voor klas twee en drie van het vmbo, havo en vwo van het voortgezet onderwijs. De leerlingen volgen hierbij het verhaal van familie De Raaf die in 2010 op zoek gaat naar het graf van Bertus in Duitsland.²⁴⁵

In dit hoofdstuk volgt een korte introductie van de historische context van Kamp Amersfoort en hoe Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort tot stand is gekomen. Vervolgens geef ik een overzicht van de uitgangspunten en het beleid in het centrum aan de

²⁴² NMK Amersfoort, ‘Uitbreiding Kamp Amersfoort: toekomstige beleving van Kamp Amersfoort’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/uitbreiding>. Artwin Kreekel, ‘Kamp Amersfoort wil flink uitbreiden’: <http://www.ad.nl/ad/nl/31848/Amersfoort/article/detail/3947003/2015/04/09/Kamp-Amersfoort-wil-flink-uitbreiden.dhtml> (9 april 2015).

²⁴³ Nieuwsredactie RTV Utrecht, ‘Bezoekersaantal Kamp Amersfoort gelijk’: <http://www.rtvutrecht.nl/nieuws/1123734> (14 januari 2014).

²⁴⁴ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 235.

²⁴⁵ NMK Amersfoort, ‘Educatie’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/educatie> (20 augustus 2015).

hand van een rapport met het beleid en de toekomstplannen voor NMK Amersfoort.²⁴⁶ Het bestuur van NMK Amersfoort had in 2012 geconstateerd dat er behoefte was naar een onderzoek als onderbouwing voor het toekomstige beleid. Deze geschetste contouren in dit plan worden tevens gebruikt als beleid in het huidige centrum. Daarnaast laat het rapport zien welke visie Kamp Amersfoort heeft voor toekomst.²⁴⁷ In de derde paragraaf analyseer ik de educatieve materialen van het educatieve programma ‘Bertus’. De educatieve materialen zijn: een tijdschrift, de vragen bij het tijdschrift en een drieëntwintig minuten durende documentaire ‘Bertus een thuiskomst’. Daarnaast analyseer ik de rondleiding die hoort bij dit programma aan de hand van de gids voor rondleiders van NMK Amersfoort.²⁴⁸ Tijdens de rondleiding bekijken de leerlingen een korte documentaire in het bezoekerscentrum. Omdat deze documentaire een onderdeel is van de rondleiding hoort deze tevens bij de analyse.²⁴⁹ Aan het eind van dit hoofdstuk volgt de deelconclusie van de analyse van Amersfoort.

4.1 Historische context

Op 18 augustus 1941 werden de eerste gevangenen naar Kamp Amersfoort overgebracht. In het kamp verbleven tussen 1941 en 1945 meer dan 35.000 mensen voor korte of lange tijd in kamp Amersfoort, ook wel *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (PDA)* genoemd. Daarvan zijn bijna 20.000 mensen naar andere kampen gestuurd in Duitsland. Zij werden voornamelijk gedeporteerd naar de kampen Buchenwald, Mauthausen en Neuengamme.²⁵⁰

Toen Kamp Vught begin 1943 geopend werd, zijn alle gevangenen daarheen overgebracht, waardoor Kamp Amersfoort tijdelijk leeg stond. In de zomer van 1943 zou het kamp weer gaan functioneren en begonnen de massatransporten van gevangenen naar en uit het kamp. Het is niet helemaal duidelijk op grond van welke criteria mensen in Kamp Amersfoort terecht kwamen. Onder de kampgevangenen waren voornamelijk mannelijke Joden, communisten, Jehova’s getuigen, Engelandvaarders, niet-werkwilligen, smokkelaars uit de grensgebieden en zwarthandelaren.²⁵¹ Daarnaast verbleven in Kamp Amersfoort een honderdtal Russen in 1942. Zij waren door heel Europa gevoerd om mensen af te schrikken voor de Bolsjewisten. Velen van hen waren er in Kamp Amersfoort erg slecht aan toe, zij

²⁴⁶ NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort: contouren* (1 oktober 2013).

²⁴⁷ NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, 3.

²⁴⁸ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen* (Amersfoort 2011).

²⁴⁹ NMK Amersfoort, *Verhalen van Teun de Vries, Jan Kreeuwen en Frans van den Berg jr* (Amersfoort 2003).

²⁵⁰ Struldreher, *Concentratiekampen, systeem en de praktijk in Nederland*, 101.

²⁵¹ Ibidem, 101-102.

waren uitgehongerd, uitgeput en mishandeld. Vervolgens werden zij in 1942 massaal geëxecuteerd. Dit was niet de enige massale executie die plaatsvond in Kamp Amersfoort. In 1942 werden tweeënzeventig verzetsstrijders ter dood veroordeeld en in 1945 gefusilleerd als represaille voor een aanslag op SS-officier Hans Rauter.²⁵²

Kamp Amersfoort was een van de meest beruchte kampen van Nederland waar gevangenen psychisch en fysiek mishandeld werden. Marteling, honger, ziekte en moord waren dagelijks aan de orde. Het meest bekend is de Rozentuin, hier werden gevangenen als straf urenlang in een kleine ruimte geplaatst die omgeven was met prikkeldraad.²⁵³ Bijna zevenhonderd mensen vonden de dood in het kamp. De meeste van hen zijn omgekomen voor het vuurpeloton.²⁵⁴ Dit geweld was mogelijk omdat het kamp in Amersfoort haast hermetisch van de buitenwereld was afgesloten door de ligging. Het kamp stond daarbij onder leiding van de SS, waaronder de beruchte Lagerführer Karl Peter Berg en zijn sadistische handlanger Josef Kotälla.²⁵⁵

Op 19 april 1945 werd Kamp Amersfoort overgedragen aan het Rode Kruis. Vervolgens werd het kampterrein door de overheid gebruikt als repatriantenkamp, bewarings- en verblijfkamp voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers en eind 1946 als kazerne voor het Nederlandse Leger Kamp Amersfoort. In 1951 werd in Kamp Amersfoort een Nationaal Monument onthuld. Dit was tot stand gekomen door initiatieven van leden van het voormalige verzet uit Amersfoort.²⁵⁶ Het monument, *De Stenen Man*, is een standbeeld aan het eind van de schietbaan ter nagedachtenis van de slachtoffers van Kamp Amersfoort. Het monument is ontworpen door beeldhouwer Frits Sieger.²⁵⁷

Ondanks dat in Kamp Amersfoort in de jaren vijftig een Nationaal Monument werd onthuld, duurde het een lange tijd voordat er een herinneringscentrum zou worden opgericht. Alhoewel oud-gevangenen in 1950 een verzoek indienden om de barakken te behouden als herinnering vond het ministerie dat deze te veel verbouwd waren om aan het verzoek te kunnen voldoen. Een wachttoren en de kampbel zouden bewaard blijven. In 1967 werd bekend dat het Leger het kamp zou verlaten en dat de barakken gesloopt zouden worden om plaats te maken voor de politieschool. Net als in Vught was een dreiging van sloop de

²⁵² Ibidem, 102.

²⁵³ Ibidem, 102-103.

²⁵⁴ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 78.

²⁵⁵ Struldreher, *Concentratiekampen, systeem en de praktijk in Nederland*, 102-103.

²⁵⁶ Hijink, *Voormalige concentratiekampen*, 34.

²⁵⁷ Ibidem, 30-43.

aanleiding voor oud-gevangenen om initiatieven te nemen om de barakken te behouden. De barakken werden echter in de jaren zeventig alsnog allen gesloopt. Tijdens deze sloop werd een muurschildering ontdekt van het voormalig kamp. Deze ontdekking en de uitzending van de documentaire *Geschiedenis van een plek* (1978) zorgde ervoor dat Kamp Amersfoort landelijk meer aandacht kreeg.²⁵⁸

In 1993 werd de schietbaan gerestaureerd, een herdenkingsgebouw geplaatst en de appelplaats op een symbolische manier weergegeven. In 1995 werden tevens de fundamenten van een lijkenhuisje ontdekt. Langzaam raakte de monumentalisering van het kamp in een stroomversnelling. Op 28 maart 2000 werd de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort opgericht en in 2001 kreeg NMK Amersfoort structureel subsidie van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS).²⁵⁹ Daarnaast kreeg het centrum kreeg een ingerichte gedenkplaats en een bezoekerscentrum.

4.2 Beleid en educatie in het herinneringscentrum

In het centrum in Amersfoort staan herinneren, bezinnen en leren centraal. De doelstellingen zijn zoals hiervoor omschreven driedig. Het centrum wil de geschiedenis van Kamp Amersfoort vertellen en een plek zijn voor bezoekers om zich te kunnen bezinnen op het verleden.²⁶⁰ De belangrijkste educatieve doelstelling van de rondleiding over het voormalige kampterrein van Kamp Amersfoort is bezoekers te informeren over het verleden van de Tweede Wereldoorlog.²⁶¹ Daarnaast wordt er een brug geslagen naar het heden en wil het centrum een actuele boodschap mee geven voor de toekomst.²⁶²

NMK Amersfoort wil bezoekers confronteren met vraagstukken op het gebied van recht en onrecht, vrijheid en onvrijheid, geïnstitutionaliseerd maar ook informeel geweld.²⁶³ Daarbij wil het centrum in de toekomst meer aandacht gaan besteden aan verschillende perspectieven. Daaruit moet duidelijk worden dat het geweld ontstaan is door menselijk handelen.²⁶⁴ Het gaat hier dus niet alleen om een representatie van institutioneel fysiek geweld, maar ook om persoonlijk fysiek geweld in herinneringscentrum Amersfoort.

²⁵⁸ Ibidem, 154-159 en 230-231.

²⁵⁹ Ibidem, 231-235.

²⁶⁰ NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, 5, 12.

²⁶¹ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel A* (Amersfoort 2011) 22.

²⁶² NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, 5, 12.

²⁶³ Ibidem, 11-15.

²⁶⁴ Ibidem, 11-15.

Op het voormalig kampterrein zijn historische sporen en monumenten te vinden die verwijzen naar de kampperiode. Tevens zijn in het herinneringscentrum voorwerpen te zien uit de kampperiode, historische afbeeldingen, een tijdlijn en een maquette van het voormalig kamp. Daarnaast zijn er getuigenissen te zien van oud-gevangenen en kunnen bezoekers een 3d constructie van het kamp tussen 1941-1943, 1943-1945 en het huidige kamp bekijken via een tablet in het centrum.²⁶⁵ Op de gedenkplaats staan verschillende monumenten van kunstenaars en oud-gevangenen. Een voorbeeld is het monument ‘de Steen van Kopinsky’ op het voormalig kampterrein, deze verwijst naar het psychische en fysieke leed dat de gevangenen is aangedaan.²⁶⁶

In het nieuwe toekomstige centrum van Amersfoort moeten de persoonlijke verhalen van betrokkenen bij Kamp Amersfoort een belangrijke rol gaan spelen. Deze worden uitgelegd aan de hand van biografieën, portretten, authentieke beelden, geluidsfragmenten, teksten en historische voorwerpen. Daarnaast moet er ook aandacht komen voor de vooroorlogse en naoorlogse geschiedenis van Kamp Amersfoort. Daarbij komt in het vernieuwde centrum de nadruk te liggen op verwijzingen in het landschap, een verhaallijn en nieuwe media. Reconstructies moeten hierbij achterwege blijven.²⁶⁷ In de toekomst wordt er wellicht gekozen meer de nadruk te leggen op emotionele betrokkenheid bij betrokkenen van het Kamp, maar het creëren van een belevenis aan de hand van nagebouwde barakken of bunkers is geen onderdeel van de doelstellingen van NMK Amersfoort. Als deze toekomstplannen worden aangenomen dan blijft de symboliek in het centrum centraal staan.

Scholen die het huidige centrum bezoeken kunnen naast de standaard rondleiding en het educatieve programma ‘Bertus’ ook kiezen voor een educatief programma met een lespakket. Scholen van het basisonderwijs en de eerste twee klassen van vmbo en havo/vwo kunnen onder andere kiezen uit een voorbereidende les aan de hand van een leskoffer met voorwerpen en een stripboek met opdrachten of een leskoffer met een documentaire en een boek over een oud-gevangene genaamd ‘Waar is mijn vader’.²⁶⁸ Deze laatstgenoemde programma’s zijn geen onderdeel van dit onderzoek omdat de doelgroep en de opbouw verschilt van de programma’s van de andere twee centra.

²⁶⁵ NMK Amersfoort, ‘Kamp Amersfoort wordt (weer) zichtbaar met Layar!’:

<http://www.kampamersfoort.nl/p/nieuws2> (23-08-2014).

²⁶⁶ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel B*, 21.

²⁶⁷ NMK Amersfoort, De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort: contouren ,18.

²⁶⁸ NMK Amersfoort, ‘Educatie’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/educatie> (21-07-2015).

4.3 Analyse educatief programma 'Bertus'

De analyse in deze paragraaf zal gaan over het educatieve programma 'Bertus'. Het programma is bedoeld voor leerlingen van de tweede en derde klas van vmbo en havo/vwo. In de educatieve materialen wordt verteld over het leven van verzetsstrijder Bertus de Raaf en de zoektocht naar zijn graf van zijn familie na de oorlog (2010). In de voorbereidende en verwerkende les maken de leerlingen opdrachten aan de hand van een tijdschrift. Enkele kerndoelen van het educatieve programma 'Bertus' voor leerlingen van het voortgezet onderwijs zijn: relaties leren leggen tussen ontwikkelingen in de twintigste eeuw en hedendaagse ontwikkelingen, historische bronnen leren gebruiken en leren wat het belang is van mensenrechten.²⁶⁹ Hieruit blijkt dat doelstellingen vooral zijn gericht op een toekomstperspectief. Dit sluit aan bij de doelstelling het heden te verbinden met het verleden door een actuele boodschap mee te geven voor de toekomst. Hoe het centrum deze doelstelling probeert te halen wordt duidelijk uit deze analyse.

4.3.1 Tijdschrift 'Bertus'

Het tijdschrift staat in het teken van Bertus de Raaf uit Drenthe. Aan de hand van een tijdlijn kunnen de leerlingen zien in welke tijd het verhaal zich afspeelt. De tijdlijn begint in 1914, het begin van de Eerste Wereldoorlog. Bertus de Raaf woont met zijn familie in Drenthe waar zij in het veen werken. In het tijdschrift begint het verhaal bij de geboorte van Bertus in 1924 en eindigt bij zijn begrafenis in 2010.²⁷⁰

Aan de hand van verschillende verhalen wordt het leven van familie De Raaf omschreven. De dagboekfragmenten van Ab de Raaf, de broer van Bertus, spelen een belangrijke rol in het tijdschrift. Na een omschrijving van het leven van de familie in Drenthe speelt het verhaal zich af tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bertus de Raaf belandt in Kamp Amersfoort, omdat hij weigerde te werken voor de Duitsers. Hij besloot onder te duiken samen met Jan Hof op een boerderij in Smilde van Jan Feijen. Hier werden zij ontdekt door de nazi's en overgebracht naar Kamp Amersfoort. Op een aantal brieven na heeft de familie De Raaf niets meer vernomen van Bertus na de arrestatie.²⁷¹

Vervolgens staat in het tijdschrift de zoektocht van de familie De Raaf naar Bertus centraal. In het tijdschrift wordt tevens aandacht besteed aan het leven in Kamp Amersfoort. De leerlingen leren in dit tijdschrift over de geschiedenis van Kamp Amersfoort aan de hand

²⁶⁹ NMK Amersfoort, *Bertus*, (Amersfoort 2013) 4.

²⁷⁰ Stichting Share2day, Vincent van de Vrede, 'Voorwoord', *Bertus*, (Alkmaar 2013).

²⁷¹ Ibidem.

van vragen, brieven van gevangenen uit het kamp, getuigenissen, interviews over de oorlog en opiniestukken over begrippen als goed en fout.²⁷²

Geweld

Aan de hand van de omschrijving van het leven van Bert de Raaf wordt duidelijk dat de armoede waarin hij leefde en het werk dat hij moest verrichten in het veen haast net zo zwaar was als het werk in een gevangenenkamp. Het grote verschil was dat er te eten was en het werk in het veen niet verbonden was geweld. Het was een leven in armoede met een gezin dat van elkaar hield. Leerlingen lezen hier dat er sprake was van overeenkomsten tussen werken in het veen en werken in het kamp. Uit een dagboekfragment van Ab de Raaf blijkt dat het werk in het veen veel ellende met zich mee bracht, ellende waar de overheid niets aan deed.²⁷³ Het werk in het veen kan haast gezien worden als een getto, een vorm van psychisch institutioneel geweld. Dat blijkt uit de omschrijving van Ab, de ellende is zo groot dat het eigenlijk onhoudbaar is. De overheid zou hier iets aan moeten doen, maar doet niets.²⁷⁴

Vervolgens lezen de leerlingen aan de hand van legale en illegale brieven van Bertus de Raaf over het leven in Kamp Amersfoort. Uit legale brieven lezen zij dat Bertus drie kwartier moet lopen om te werken buiten het kamp Volgens Bertus is dit niet zo erg. Uit de illegale brief blijkt daarentegen dat zij op klompen moeten lopen en dat hij zere voeten heeft, hij vraagt zijn familie om werkschoenen.²⁷⁵ Het doel van deze brieven is de leerlingen te laten zien dat gevangenen niet vrij waren om te schrijven wat zij wilden. In de beschrijving van de brieven staat echter niets omschreven over propaganda van de nazi's, enkel dat er een contrast zichtbaar is tussen de legale en illegale brief. Het psychische geweld van onvrijheid van de gevangenen in het kamp is hier zichtbaar, echter wordt het niet omschreven of toegelicht. Wellicht verwacht het centrum dat de leerlingen reeds kennis bezitten van de historische context van de kampen of dat zij hier zelf onderzoek naar gaan doen aan de hand van het bestuderen van de brieven.

Een meer uitgebreidere beschrijving van het kampleven in Amersfoort en de gewelddadigheden worden geschetst aan de hand van een getuigenis van overlevende Jan Hof. Bij aankomst in Kamp Amersfoort kregen de gevangenen al met geweld te maken. Jan

²⁷² Ibidem.

²⁷³ Stichting Share2day, Vincent van de Vrede, 'Brieven uit kamp Amersfoort. Bertus doet verslag.', *Bertus*, (Alkmaar 2013) 16.

²⁷⁴ Ibidem, 16.

²⁷⁵ Ibidem, 18-25.

Hof omschrijft de aankomst in Kamp Amersfoort: 'Daar kom je in zo'n kamer en word je direct apart gezet in een barak, haren d'r af, je moest allemaal kaal wezen, naakt in de douche, kreeg je een werkpakkie aan. Dat past niet, maar daar moest je maar in lopen.'²⁷⁶ Tevens omschrijft Jan Hof dat gevangenen werden geslagen waarbij hij wijst op het genot van de bewakers bij het mishandelen van gevangenen. Ook de rozentuin wordt genoemd in relatie tot Joodse gevangenen. Jan had gezien hoe twee Joodse jongens bijna dood werden geslagen.²⁷⁷

Het geweld dat hier omschreven wordt is fysiek institutioneel geweld vanuit een instituut, de nazi's. Er wordt psychisch geweld gebruikt omdat deze personen gevangen werden genomen en geen eigen keuzes meer mochten maken. Daarnaast worden zij bij aankomst vernederd doordat zij kaal werden geschoren. Het harde werk in het kamp, weinig eten en kleding die niet past kan hier gezien worden als een vorm van fysiek geweld.²⁷⁸ Het fysieke geweld van marteling en straf in de Rozentuin blijft op enige afstand, doordat de hoofdpersoon het gezien heeft maar niet fysiek heeft meegemaakt. De Joodse gevangenen die in het kamp met fysiek geweld werden behandeld blijven anoniem.

In het hoofdstuk, 'Kamp Amersfoort: verdeeldheid, honger, dwangarbeid', lezen de leerlingen meer over de schaal en het karakter van het geweld in Kamp Amersfoort. Het aantal sterfgevallen wordt genoemd en tevens de doodsoorzaak. Tussen 1941 en 1943 stierven honderdvijftig gevangenen aan mishandeling en ontbering en honderdzeventig gevangenen werden gefusilleerd. Ook wordt de aanstelling van de beruchte kampcommandant Berg en commandant Kötalla genoemd.²⁷⁹ Onder leiding van Berg en Kotälla moesten hongerige mensen zwaar werk uitvoeren.

Aan de hand van een uitleg van het systeem in het kamp lezen de scholieren dat Joodse gevangenen anders werden behandeld. Er was in Kamp Amersfoort een zware mishandeling van Joodse gevangenen en de toegepaste straffen waren 'onmenselijk wreed', zoals in de rozentuin. Daarbij wordt vermeld dat de omstandigheden tussen 1944 en 1945 iets verbeterde door toedoen van het Rode Kruis.²⁸⁰ Het informeren van de leerlingen staat hier

²⁷⁶ Stichting Share2day, Vincent van de Vrede, 'Bertus is de enige die niet is terug gekeerd.', *Bertus*, (Alkmaar 2013) 43.

²⁷⁷ *Ibidem*, 42.

²⁷⁸ *Ibidem*, 42-43.

²⁷⁹ Stichting Share2day, Pim Wiersinga en Gert Stein, 'Kamp Amersfoort: verdeeldheid, honger, dwangarbeid, *Bertus*, 58.

²⁸⁰ *Ibidem* 57-59.

centraal. Aan de hand van informatie over Kamp Amersfoort wordt het systeem en de situatie uitgelegd.

Ook wordt er in het tijdschrift een brug geslagen met hedendaagse vraagstukken. Een van de artikelen in het tijdschrift gaat in op de vraag of het mogelijk is om te bepalen wie er goed en wie fout is in een oorlog. Dit artikel is geschreven door Universitair docent staatsrecht, Hendrik Gommer. Leerlingen worden hier betrokken bij vraagstukken over recht en onrecht. De boodschap van het artikel is dat mensen in oorlogstijd handelen onder groepsdruk.

De leerlingen worden tevens op een politieke manier betrokken door een artikel over het begrip ‘oorlog’. Verschillende jongeren komen in het tijdschrift aan het woord en omschrijven het begrip. Vervolgens bekijken de leerlingen verschillende vraagstellingen over oorlog.²⁸¹ Aan de hand van dit artikel en de vraagstellingen worden leerlingen aan het denken gezet over oorlog. Zij worden hier tevens vanuit een persoonlijke achtergrond betrokken, maar ook moreel gezien en politiek-ideologisch. Dat blijkt ook uit de vraagstelling: ‘Je kunt ieder conflict oplossen door middel van een (goed) gesprek.’²⁸² Vanuit een persoonlijke achtergrond moeten de leerlingen beoordelen of zij het hier mee eens zijn. Dit heeft ook te maken met morele kwesties.

In het tijdschrift wordt ook het leed van de nabestaanden van Bertus de Raaf besproken. De familie is op zoek naar het graf van Bertus de Raaf. Bertus de Raaf was in een massagraf begraven. In het tijdschrift is te lezen hoe de familie op zoek is gegaan naar zijn stoffelijk overschot. De familie komt er uiteindelijk achter dat Bertus overleed in Kamp Neuengamme aan ziekte in 1944.²⁸³ In 2010 wordt het lichaam van Bertus opgegraven. Deze opgraving is in beelden te zien, het stoffelijk overschot niet. Het massagraf en de dood van Bertus verwijzen naar het institutionele geweld dat plaatsvond in de kampen in Duitsland, in dit geval Kamp Neuengamme.²⁸⁴ Alhoewel de omstandigheden van gevangenen in Neuengamme niet wordt besproken is er wel een afbeelding in het tijdschrift te zien van de kist van Bertus voor een monument waarbij een uitgemergeld lijk verbeeld is.²⁸⁵ Het monument wordt verder niet toegelicht in het tijdschrift, maar dit is een beeldende verwijzing naar het institutionele fysieke en psychische geweld in het Kamp Neuengamme.

²⁸¹ Stichting Share2day, Zadok Samson, ‘Oorlog betekent voor mij...’, *Bertus*, (Alkmaar 2013) 34-37.

²⁸² Ibidem, 37.

²⁸³ Ibidem, 44-49.

²⁸⁴ Ibidem, 44-49.

²⁸⁵ De kist van Bertus voor het monument in Neuengamme, Share2day, *Bertus*, 51.

Tijdens de verwerkende les bespreken de leerlingen het bezoek aan Kamp Amersfoort en wordt in de klas een gesprek gevoerd aan de hand van de stellingen en vragen in het tijdschrift. Deze vragen verwijzen op een aantal manieren naar institutioneel geweld. De vragen gerelateerd aan geweld hebben betrekking op oorlog, vrijheid, schuld en weerstand. De vragen worden gesteld naar aanleiding van de artikelen die de leerlingen hebben gelezen. De leerlingen worden bijvoorbeeld de volgende vragen gesteld: ‘Betekent vrijheid dat je alles mag doen wat je wilt?’ en ‘Ben je altijd schuldig als je wordt opgepakt?’²⁸⁶ Het gaat hier namelijk over vrijheid en de eventuele beperking hiervan door een instituut. De leerlingen worden hier betrokken vanuit een persoonlijke achtergrond, omdat zij zich moeten inleven in de situatie. Daarnaast worden zij moreel en politiek-ideologisch betrokken. Deze vragen sluiten aan bij het doel van het centrum om leerlingen te betrekken bij actuele vraagstukken over recht en onrecht, vrijheid en onvrijheid, geïnstitutionaliseerd maar ook informeel geweld.

Historische afstand

Het geweld dat besproken wordt in het tijdschrift gaat niet enkel over het gevangenschap in Kamp Amersfoort ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Er is in het tijdschrift gekozen voor een combinatie van een synchronische benadering en een diachronische benadering. Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt behandeld als een afgesloten tijdsperiode en dit wijst op een synchronische benadering. De beschrijving van de gewelddadige historische gebeurtenissen spelen zich af in deze periode. Tevens is een diachronische benadering van een ontwikkeling door de tijd zichtbaar in het tijdschrift. Het leven van Bertus voor de oorlog, tijdens de oorlog en het emotionele leed en de zoektocht van de familie na de oorlog. Naast het herinneren van gevangenen uit Kamp Amersfoort wordt er tevens een relatie gelegd met het heden door actuele vraagstukken te bespreken in het tijdschrift.

De afstand tot de erfgoedplek wordt in het tijdschrift dichtbij gehaald door een authentieke tekening van Kamp Amersfoort en afbeeldingen van de erfgoedplek in Amersfoort in het heden. Er worden echter geen authentieke afbeeldingen van Kamp Amersfoort, gevangenen of historische objecten getoond uit Kamp Amersfoort. Deze afbeeldingen zijn wel beschikbaar blijkt uit de rondleiding.²⁸⁷ Het tijdschrift biedt genoeg ruimte om deze afbeeldingen te tonen. Er is echter gekozen voor een beschrijving van het

²⁸⁶ Ibidem, 11-12.

²⁸⁷ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel B*.

kamp en de gewelddadigheden aan de hand van historische brieven van Bertus, getuigenissen van Jan Hof en dagboekfragmenten van Ab de Raaf.

Op deze manier worden leerlingen betrokken vanuit een cognitief kader en bestuderen zij de brieven om een mening te kunnen vormen over vraagstellingen in het tijdschrift. De leerlingen worden aan de hand van vragen en stellingen in het tijdschrift betrokken bij het geweld in het kamp vanuit een persoonlijke achtergrond. Deze vragen doen ook een beroep op de morele en politieke betrokkenheid. Leerlingen worden vragen gesteld over de betekenis van vrijheid en onvrijheid en recht en onrecht.²⁸⁸ In de artikelen wordt er verwezen naar de betekenis van institutioneel psychisch en fysiek geweld zoals opsluiting en straf. Leerlingen moeten hier vanuit een persoonlijke achtergrond, morele waarden en politieke voorkeur antwoorden geven op de vragen.

Alhoewel in kamp Amersfoort vele verschillende gevangenen verbleven zijn de perspectieven in relatie tot geweld dat besproken wordt beperkt. Jan Hof omschrijft daarentegen wel dat het geweld in relatie tot Joden erger was dan voor andere gevangenen. Het verlies door oorlog en de herinnering aan overlevenden voeren de boventoon in het tijdschrift. Er worden nog steeds personen die gevangenen zaten in Kamp Amersfoort vermist wat voor nabestaanden zorgt voor veel onzekerheid.²⁸⁹ De doelstellingen om te herinneren, bezinnen en leren komen overduidelijk terug in dit tijdschrift.

4.3.2 Documentaire ‘Bertus een thuiskomst’

In de documentaire volgen de leerlingen een reis van familie De Raaf door Duitsland: de laatste rustplek van Bertus, de identificatie van het stoffelijk overschot in de universiteitskliniek in Münster, de herdenking op de begraafplaats in Lerbeck, een bezoek aan voormalig concentratiekamp Neuengamme en de begrafenis in Nederland, waarbij de familie ook Kamp Amersfoort bezoekt.

Geweld

De zoektocht van familie De Raaf in het heden staat centraal in de documentaire. Er zijn enkele scenes in de film waar het psychische en fysieke geweld naar voren komt. De verdwijning van Bertus de Raaf en het verdriet van de nabestaanden is een belangrijk onderdeel van de documentaire. Het verdriet van de familie is het gevolg van fysiek

²⁸⁸ Ibidem, 9.

²⁸⁹ Stichting Share2day, *Pim Wiersinga en Gert Stein, Kamp Amersfoort. Verdeeldheid, honger, dwangarbeid.*, *Bertus*, 59.

institutioneel geweld. De familie wist niet precies wat er met Bertus de Raaf gebeurd was. Na de zoektocht in 2010 wordt eindelijk bekend wat er met hem gebeurd is. Hij overleed in Kamp Neuengamme in 1944.²⁹⁰

In de documentaire is te zien hoe de familie in Neuengamme, de plek waar Bertus voor het laatst verbleef, een rondleiding volgt door het voormalig kamp. Hier vertelt een rondleider over de slechte omstandigheden in het kamp: werken tot de dood, wreedheden tegen gevangenen, weinig eten en geen behandeling van ziekte.²⁹¹ De leerlingen leren aan de hand van deze uitleg over het systeem en de omstandigheden in Kamp Neuengamme. Op deze manier wordt het fysieke en psychische institutionele geweld besproken en dichtbij gehaald voor leerlingen. Dit is namelijk het geweld waar de hoofdpersoon Bertus de Raaf mee te maken kreeg vlak voor zijn dood.

De begrafenis van Bertus de Raaf vindt plaats in 2010 in Nederland. In de documentaire is te zien hoe overlevende en oud-gevangene, Jan Hof, een toespraak geeft. Hij noemt in deze toespraak geen gewelddadigheden. De zoon van de familie waar Jan en Bertus onderdoken zaten doet dit echter wel. Jaap Feijen noemt kort het geweld dat plaats vond bij de arrestatie van Bertus en Jan. Jaap Feijen omschrijft hier hoe zijn vader, Jan Feijen, klappen kreeg van een Duitse man tijdens de arrestatie en werd meegenomen.²⁹² In deze scene ligt de nadruk vooral op het psychische leed voor nabestaanden. De begrafenis staat in het teken van de overleden Bertus de Raaf, maar tegelijkertijd draait deze documentaire om herinneren en informatie geven. Het herinneren van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog

In de documentaire wordt tevens een beschrijving gegeven van Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hier worden een aantal afbeeldingen getoond met de vermelding dat tijdens de Tweede Wereldoorlog Nederlandse gevangenen onder ‘ellendige omstandigheden opgesloten’ zaten voordat zij gedeporteerd werden naar Duitsland voor dwangarbeid.²⁹³ Er zijn drie afbeeldingen te zien, een afbeelding van de rozentuin zonder gevangenen, twee lopende gevangenen achter prikkeldraad en een groep gevangenen onder leiding van een aantal bewakers op een locatie in het kamp naast een wachttoren.²⁹⁴ De nadruk ligt hier op informeren en het geven van een historische context van Kamp Amersfoort. Het fysieke geweld komt in deze afbeeldingen duidelijk naar voren, zoals

²⁹⁰ Documentaire Steffen Ellerhof, *Bertus: een thuiskomst 1924-1944-2010* (2011).

²⁹¹ Ellerhof, *Bertus*, 00.16.55-00.17.20 min.

²⁹² Ibidem, 00.19.20-00.21.00.

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ Ibidem, 00.21.58-00.22.24.

dwangarbeid en de rozentuin. Het centrum wil hier informatie geven en laten zien dat de omstandigheden voor gevangenen in Kamp Amersfoort gewelddadig waren.

Het is opvallend dat in het tijdschrift geen afbeeldingen te zien zijn van gevangenen of omstandigheden in het kamp terwijl dit in de documentaire wel wordt getoond. Alhoewel niet veel, zijn de hiervoor beschreven afbeeldingen een verbeelding van het fysieke geweld dat in het kamp plaats vond. Dit is echter niet waar de documentaire over gaat. De herinnering aan de slachtoffers staat hier centraal.

Historische afstand

De documentaire gaat voornamelijk over de zoektocht van familie De Raaf in Duitsland en de afscheidsreis die zij maken. Het geweld dat in de documentaire besproken wordt is in relatie tot kamp Amersfoort en kamp Neuengamme. Er is gekozen voor een synchronische benadering aan de hand van een verwijzing naar een bepaald tijdvak, de Tweede Wereldoorlog. Er worden geen ontwikkelingen door de tijd heen getoond maar er wordt wel een relatie met het heden gelegd. De film speelt zich namelijk af in 2010.

De erfgoedplek wordt in de documentaire dichtbij gehaald doordat te zien is dat de familie voormalig Kamp Amersfoort bezoekt. Er zijn beelden te zien van het monument op de schietbaan en de wachttorens op het voormalig kampterrein. Tevens wordt er gebruikt gemaakt van authentieke afbeeldingen van Kamp Amersfoort ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

De leerlingen worden op een persoonlijke manier betrokken bij de gevolgen van het fysieke institutionele geweld tijdens de Tweede Wereldoorlog. De nabestaanden van slachtoffers hebben nog jarenlang verdriet. De documentaire speelt niet in op een belevenis van de kamperiode en de gewelddadige gebeurtenissen. De gewelddadigheden en de historische context van Kamp Amersfoort worden kort genoemd, maar hier ligt geen nadruk op.

De leerlingen worden betrokken bij getuigenissen van bekenden en familieleden van Bertus de Raaf. De familie staat in de documentaire centraal als hoofdpersoon. Over andere gevangenen en nabestaanden van Kamp Amersfoort wordt niets verteld. Het plot van het verhaal is daarbij nagenoeg hetzelfde als in het tijdschrift: het verlies door oorlog en het herinneren van de slachtoffers van Kamp Amersfoort staan centraal in het narratief.

4.3.3 Rondleiding Kamp Amersfoort

De scholieren krijgen aan de hand van het educatieve programma 'Bertus' een rondleiding. De leerlingen kijken tijdens deze rondleiding een korte film in het bezoekerscentrum,

vervolgens bezoeken zij het voormalig kampterrein. De gidsen vertellen tijdens deze rondleiding een verhaal over de geschiedenis van Kamp Amersfoort en de historische sporen. Ik analyseer in deze paragraaf de gids voor rondleiders van Nationaal Monument Kamp Amersfoort en de korte documentaire die getoond wordt in het bezoekerscentrum.²⁹⁵

Geweld

Voor scholen wordt veelal de documentaire met getuigenissen van oud-gevangenen getoond.²⁹⁶ In deze documentaire komen Teun de Vries, Jan Kreeuwen en Frans van den Berg jr. aan het woord.²⁹⁷ De documentaire duurt zestien minuten. In de film zijn persoonlijke getuigenissen te zien. Tevens vertelt een van de oud-gevangene een verhaal aan een groep kinderen in Kamp Amersfoort. Hieruit wordt al meteen duidelijk dat het om een kamp gaat waar tijdens de Tweede Wereldoorlog veel gewelddadigheden plaatsvonden. Het sadisme van commandant Kotälla wordt genoemd in relatie tot martelingen in het kamp. Door middel van een laars met ijzeren punten schopte hij de gevangenen in de edele delen.²⁹⁸ Het centrum wil de leerlingen de ervaringen van oud-gevangenen tonen in getuigenissen maar niet in beelden. Hiermee wordt het geweld op enige afstand gehouden. Op deze manier staat het geven van informatie en betrokkenheid bij de slachtoffers op de voorgrond.

Het fysieke geweld van Kötalla is persoonlijk. Alhoewel geweld en mishandeling weliswaar een onderdeel waren van het systeem in het kamp, lijken de fysieke mishandelingen van gevangenen door Kotälla vooral persoonlijk. Hij martelde vele gevangenen en had het voornamelijk voorzien op Joodse gevangenen. Hier wordt tevens een link gelegd met het geweld in de rozentuin. Het geweld van de rozentuin wordt genoemd in relatie tot Joodse gevangenen, maar deze gevangenen blijven anoniem. Daarentegen was het geweld van Kötalla gelegitimeerd door de kampcommandant en indirect door het naziregime. Vandaar dat dit geweld valt onder psychisch en fysiek institutioneel geweld. In de film worden geen beelden van psychisch en fysiek geweld getoond.²⁹⁹ Het gaat vooral om de getuigenissen van oud-gevangenen. De leerlingen leren over het systeem van terreur aan de hand van persoonlijke verhalen.

²⁹⁵ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel A en B*.

²⁹⁶ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel A, 7*.

²⁹⁷ NMK Amersfoort, *Verhalen van Teun de Vries, Jan Kreeuwen en Frans van den Berg jr* (Amersfoort 2003).

²⁹⁸ Ibidem.

²⁹⁹ Ibidem.

Tijdens de wandeling langs historische sporen en monumenten worden de fysieke mishandelingen, zoals verhongering, dwangarbeid, afranselingen en moord benadrukt. Elke gevangene in het kamp kreeg te maken met het institutionele fysieke geweld of was daar een getuige van. Voornamelijk Joodse gevangenen hadden het veel zwaarder dan andere gevangenen in het kamp wordt tijdens de rondleiding over het voormalig kampterrein uitgelegd.³⁰⁰ Zij kregen te maken met meer geweld, dit geweld was afhankelijk van de persoonlijke willekeur van de SS. Dit was vaak geweld dat vanuit persoonlijke redenen werd uitgevoerd door de SS bewaking. Dit was mogelijk omdat de kampleiding zich nauwelijks hoefde te verantwoorden naar de buitenwereld door de afgelegen ligging.³⁰¹

Dit persoonlijke, maar in feite ook institutionele, fysieke geweld was een vast onderdeel van het regime in het kamp.³⁰² Enkele gewelddadigheden waar gevangenen dagelijks mee te maken kregen waren: (zware) werkcommando's, weinig voedsel, stokslagen, lijfstraffen, vastketenen aan ijzeren ketting tijdens opsluiting in bunkercellen, dagenlang staan in de rozentuin, mishandelingen tijdens appel, onvoldoende medische voorzieningen, verwaarlozing en executies.³⁰³ Op een symbolische manier wordt er naar deze verschillende vormen van geweld verwezen. Zij zijn niet direct zichtbaar maar worden wel genoemd tijdens de rondleiding. Op het voormalige kampterrein staat ter nagedachtenis een symbool voor de appelplaats en de Rozentuin. Doordat deze gewelddadigheden niet worden getoond in beelden en er gekozen is voor een symbolische benadering aan de hand van monumenten, blijft dit geweld op enige afstand. Dat is niet verassend want een belevenis van historische gebeurtenissen is geen doelstelling van het centrum in Amersfoort.³⁰⁴ Het centrum wil informatie geven om aan te kunnen sluiten op de doelstellingen van herinneren, bezinnen en leren.³⁰⁵

Op een symbolische manier wordt er op het voormalig kampterrein ook verwezen naar het psychische geweld dat de gevangenen in het kamp werd aangedaan. Op het terrein is een monument te zien van kunstenaar en oud-gevangene, J. Kopinsky. Aan de hand van een pad met een knik op het voormalig kampterrein wilde de kunstenaar op een symbolische manier

³⁰⁰ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel B*, 3-11.

³⁰¹ Ibidem, 3.

³⁰² Ibidem, 7.

³⁰³ Ibidem, 7-29.

³⁰⁴ Ibidem, 8.

³⁰⁵ NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, 18.

verwijzen naar de psychische knak die de gevangenen naar aanleiding van de kampervaringen opliepen.³⁰⁶

De authentieke appelklok op het terrein staat symbool voor de angst die de gevangenen in het kamp hadden, tijdens het appel vonden er veel gewelddadigheden plaats. Daarnaast staat de klok symbool voor de bevrijding, omdat de klok aan het einde van de oorlog werd geluid als teken dat de oorlog voorbij was. Tijdens de jaarlijkse herdenking op 4 mei wordt de klok geluid door oud-gevangene Frans van den Berg.³⁰⁷ Hier wordt, naast het psychische en fysieke geweld, een relatie gelegd met het heden, waarbij het belang van herdenken centraal staat.

In het herinneringsgebouw speelt authenticiteit een belangrijke rol. Op deze plek is de authentieke tekening op de wand zichtbaar. Aan de wanden van de ruimte is prikkeldraad gespannen om de bezoeker een begrip te geven van hoe het is om opgesloten te zijn. Tussen het prikkeldraad zijn authentieke foto's te zien uit de kampperiode. Bezoekers zien onder anderen foto's en tekeningen van gevangenen, het uitgraven van de schietbaan en de bevrijding door de Engelsen. Met uitzondering van de symboliek van het prikkeldraad worden vormen van fysiek geweld in deze ruimte niet getoond.³⁰⁸ Het psychische institutionele geweld van opsluiting staat hier op de voorgrond. Er zijn op het kampterrein nauwelijks tot geen historische sporen zichtbaar. Het herinneringsgebouw geeft leerlingen de mogelijkheid authenticiteit te ervaren. Op deze plek wordt het kamp voor een klein gedeelte zichtbaar door de authentieke wandtekening en historische afbeeldingen.

Tijdens de rondleiding leren de jongeren ook over de situatie in Kamp Vught. Vlak voor de sluiting van kamp Amersfoort werden in 1942 en 1943 bijna drieduizend gevangenen op transport gezet naar Kamp Vught.³⁰⁹ De omstandigheden in het kamp bleken erg slecht en tweehonderd gevangenen zouden binnen een korte tijd overlijden in Vught. In Kamp Amersfoort zou het na 1943 beter worden door toedoen van het Rode Kruis. Dit was niet het geval in Kamp Vught, uit de rondleiding wordt duidelijk dat de situatie in Vught verslechterde aan het eind van de oorlog.³¹⁰

Met betrekking tot de schaal van het geweld wordt uitgelegd wat het totaal aantal gevangenen van Kamp Amersfoort was en hoeveel gevangenen werden gedeporteerd naar

³⁰⁶ NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel B*, 17.

³⁰⁷ Ibidem, 21.

³⁰⁸ Ibidem, 21-22.

³⁰⁹ Ibidem, 9.

³¹⁰ Ibidem, 6 en 24.

Duitsland. Het totale aantal mensen die in Kamp Amersfoort het leven lieten is echter niet helemaal duidelijk. Het wordt voor de scholieren tijdens de rondleiding wel duidelijk dat in het kamp sprake was van ernstig psychisch en fysiek geweld op persoonlijk en institutioneel niveau. Ook het karakter van het geweld wordt tijdens de rondleiding specifiek omschreven.³¹¹ Hierbij ligt de nadruk vooral op een symbolische benadering en niet op een beleving van het verleden. Er zijn nauwelijks historische sporen zichtbaar, maar de monumenten en authentieke objecten die wel aanwezig zijn verwijzen allen naar de gewelddadige historische gebeurtenissen in het kamp.

Historische afstand

Alhoewel er tijdens de rondleiding ook enige aandacht wordt besteed aan de voor en na geschiedenis van het kamp is al het geweld dat wordt besproken in relatie tot de kamperiode tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat betekent dat er is gekozen voor een bepaald tijdvak en dus een synchronische tijdsbenadering. De gebeurtenis en het geweld wordt op een afstand gezet doordat het enkel in relatie wordt gebracht met de kamperiode tussen 1941-1945.

De historische afstand tot de plaats wordt door een bezoek aan het voormalig kamp dichtbij gehaald. Ondanks dat er nauwelijks reconstructies aanwezig zijn in het kamp, en er ook geen intenties zijn dit te doen, zijn er vele symbolische verwijzingen aanwezig. Naast de monumenten die verschillende vormen van geweld representeren staat er in het bezoekerscentrum ook een maquette van het voormalig kamp. De enige reconstructie die te zien is op het voormalig kamp is een gedeelte van een bunkercel, herbouwt op aanwijzingen van oud-gevangene Gerrit Kleinveld.³¹² De wachttorens, de appclklok, de authentieke kamptekening, de schietbaan en het lijkenhuisje zijn tevens sporen die het geweld van de oorlog representeren en de historische afstand verkleinen.

Het lijkt misschien ongepast om fysiek geweld uitvoerig te bespreken wanneer het gaat om educatie en jongeren. Dit geweld blijft echter op een afstand, doordat de mate van betrokkenheid vanuit een persoonlijke achtergrond klein is. Er worden verschillende perspectieven van gevangenen besproken en de nadruk ligt niet op een enkel perspectief, waardoor leerlingen wellicht een grotere emotionele afstand kunnen houden. Tevens zijn er geen beelden zichtbaar waar fysiek geweld wordt gebruikt en zijn de meeste verwijzingen naar geweld symbolisch. De schietbaan brengt het geweld erg dichtbij, maar is onmisbaar om

³¹¹ Ibidem.

³¹² Ibidem, 20.

de geschiedenis van Kamp Amersfoort te kunnen begrijpen. Doordat er slechts een enkele minimale reconstructie aanwezig is wordt er nauwelijks de nadruk gelegd op een ‘beleving’ van de historische gebeurtenissen.

4.4 Deelconclusie Nationaal Monument Kamp Amersfoort

NMK Amersfoort heeft voornamelijk gekozen voor een symbolische benadering met betrekking tot geweld. Herinneren, bezinnen en leren staan hierin centraal. Het centrum wil de historische gebeurtenissen uit het verleden van Kamp Amersfoort gebruiken om jongeren een actuele boodschap voor de toekomst mee te geven. Dit is voornamelijk terug te zien in het tijdschrift ‘Bertus’.

Scholieren leren over de historische context van Kamp Amersfoort vanuit een cognitief kader. Zij bestuderen historische brieven van hoofdpersoon Bertus de Raaf en lezen dagboekfragmenten van Ab de Raaf. Aan de hand van deze kennis worden zij betrokken bij actuele vraagstukken over oorlog, recht en vrijheid. De doelstellingen van het educatieve programma om relaties te leggen met hedendaagse ontwikkelingen, historische bronnen te gebruiken en het belang van mensenrechten te bespreken lijkt hier gehaald te worden.

Door middel van actuele vraagstukken wordt er in het tijdschrift verwezen naar vormen van institutioneel psychisch en fysiek geweld tijdens de Tweede Wereldoorlog in Kamp Amersfoort en in de huidige wereld. Dit geweld wordt echter niet getoond in beelden in het tijdschrift. Een uitzondering is een monument in Neuengamme waar een overleden gevangene is te zien in een standbeeld. In relatie tot deze afbeelding wordt geen geweld besproken. In de documentaire worden daarentegen wel verschillende afbeeldingen van Kamp Amersfoort in relatie tot geweld vertoond. Het geweld in Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog staat echter niet centraal in het tijdschrift en de documentaire. De herinnering aan de slachtoffers en bezinning op het verleden zijn het belangrijkste onderwerp. Dit wordt duidelijk uit het verhaal van Bertus de Raaf waarin zijn familie en nabestaanden in 2010 de belangrijkste rol spelen.

In het tijdschrift staan actualiteiten en herinneren op de voorgrond. Tijdens de rondleiding staat daarentegen voornamelijk de geschiedenis van Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog centraal. Het doel is de jongeren te informeren over de kampgeschiedenis. Dit wordt gedaan in al zijn facetten, want fysieke en psychische gewelddadigheden worden niet verzwegen. Dit geweld wordt opvallend genoeg niet dichtbij gehaald aan de hand van reconstructies. In NMK Amersfoort is er gekozen voor een symbolische benadering waarbij monumenten en historische sporen op het voormalig

kampterrein staan voor verschillende gebeurtenissen. De gewelddadige gebeurtenissen worden aan de jongeren uitgelegd, maar er wordt geen poging gedaan in te spelen op een beleving van het verleden.

Daarnaast blijven de meeste gevangenen die direct te maken kregen met geweld anoniem. In het tijdschrift, de documentaire en tijdens de rondleiding worden voornamelijk verzetsgevangenen besproken. Joodse gevangenen, die direct te maken kregen met het meeste geweld, krijgen in dit verhaal geen persoonlijk perspectief. In de toekomstplannen is duidelijk geworden dat het centrum meer aandacht wil gaan besteden aan verschillende perspectieven van betrokkenen bij Kamp Amersfoort. In dit programma is daar nog niet veel aandacht voor.

Tijdens de rondleiding wordt zo veel mogelijk gebruik gemaakt van de historische sporen die nog overgebleven zijn op het kamp. De schietbaan, de kamptekening, historische foto's, brieven en de kampbel zijn enkele voorbeelden. Authenticiteit speelt een belangrijke rol tijdens de rondleiding. Er worden weliswaar vele gewelddadigheden besproken maar deze blijven op afstand doordat de nadruk ligt op betrokkenheid vanuit een historische interesse en het geven van informatie en niet op emotionele betrokkenheid.

5. Conclusie

De drie herinneringscentra in Westerbork, Vught en Amersfoort zijn in vele opzichten verschillend, maar vertonen tegelijkertijd ook vele overeenkomsten. Zij zijn verbonden door de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het terreur van het nazisysteem. De voormalige concentratiekampen zijn in het heden erfgoedplekken met een gevoelige, maar belangrijke geschiedenis. Een plek waar jongeren de historische sporen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust kunnen bekijken en door middel van educatieve programma's leren over dit verleden. Deze erfgoedplekken zijn een waardevolle tastbare herinnering, met name voor jongeren die de oorlog niet meekrijgen via de communicatieve herinneringen van familieleden.

Jongeren die de erfgoedcentra in Westerbork, Vught en Amersfoort met hun school bezoeken krijgen echter op elk van de plekken een andere ervaring mee. Dit is niet vreemd gezien de verschillen in de historische gebeurtenissen en de functie van de kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Scholieren leren dat het dagelijks leven in Westerbork heel gewoon leek en dat het systeem in het kamp bedoeld was om, voornamelijk Joodse gevangenen te misleiden en onwetend te houden. Kamp Vught was voor vele gevangenen een eindstation. De omstandigheden waren slecht en veel mensen vonden er de dood. Voornamelijk Joodse gevangenen waren het slachtoffer van dit geweld, zij leefden in angst voor het transport en werden in het kamp slechter behandeld dan andere gevangenen. Ook in Kamp Amersfoort hadden Joden het erg slecht, de kampleiding had het voornamelijk op Joodse gevangenen voorzien. Fysiek geweld van dwangarbeid, martelingen en moord voerden in Kamp Amersfoort de boventoon. De geschiedenis en de mate van institutioneel geweld in Kamp Vught en Kamp Amersfoort vertonen overeenkomsten. In beide kampen werd veel fysiek geweld gebruikt.

In schema 5.1 is te zien welke benadering elk van de drie centra gekozen heeft als het gaat om educatie. Hierin wordt duidelijk dat de educatieve doelstellingen in de drie centra overeenkomsten tonen. Deze tabel is gemaakt aan de hand van de analyse van de educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs: 'Durchgangslager Westerbork', 'Kamp Vught in de klas' en 'Bertus'.

Tabel 5.1 *Educatieve doelstellingen van de herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort.*

	Herinneringscentrum Westerbork	NMK Vught	NMK Amersfoort
Thema	Waarom heeft de mens gehandeld zoals hij heeft gehandeld?	Keuzes van mensen tijdens de oorlog.	Behouden van de herinneringen aan Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog.
Doel	Leerling in te laten zien dat dagelijkse vormen van discriminatie en vooroordelen kunnen leiden tot grote catastrofes en dat zelfs in extreme omstandigheden humaniteit kan blijven bestaan.	Bewustwording over universele thema's als vrijheid, onderdrukking en mensenrechten.	Een actuele boodschap voor de toekomst: systematische uitsluiting van groepen of individuen op basis van ras, politieke overtuiging of geloof mag niet nog een keer gebeuren.
Methode	Persoonlijke verhalen van historische actoren. Getuigenissen van oud-gevangenen.	Persoonlijke verhalen van historische actoren. Getuigenissen van oud-gevangenen.	Persoonlijke verhalen van historische actoren. Getuigenissen van oud-gevangenen.
	Identificatie met historische actoren en tastbaarheid van het verleden.	Authenticiteit en beleving van het verleden aan de hand van tastbare en visuele overblijfselen.	Symbolische benadering van het verleden.
	Omgevingsgeschiedenis van de leerlingen.	Universele thema's als vrijheid, onderdrukking of mensenrechten.	Vraagstukken op het gebied van recht en onrecht, vrijheid en onvrijheid.
	Lokale geschiedenis van Kamp Westerbork. Uitleg van het nazisysteem van uitsluiting, vervolging en moord.	Lokale geschiedenis van Kamp Vught. Uitleg van het nazisysteem van uitsluiting, vervolging en moord.	Lokale geschiedenis van Kamp Amersfoort. Uitleg van het nazisysteem van uitsluiting, vervolging en moord.
	Analysen en verklaren van ethische dilemma's van historische actoren.	Inzichtelijk maken van dilemma's	

In dit schema is te zien dat de centra Westerbork, Vught en Amersfoort een nadruk leggen op het persoonlijke verhaal en getuigenissen. Het vertellen van persoonlijke verhalen en het inzichtelijk maken van dilemma's moet leerlingen helpen te begrijpen wat de keuzes waren van mensen tijdens een oorlog. Dit sluit aan op de doelstelling om jongeren bewust te laten worden over universele thema's zoals mensenrechten, vrijheid en onderdrukking. Op deze manier wordt er geprobeerd het verleden te verbinden met het heden in de centra.

In Westerbork en Vught wordt er ingespeeld op identificatie met historische actoren en het gebruik van visuele en tastbare overblijfselen en objecten. De leerlingen bekijken een fictieve film over leeftijdsgenoten die gevangen zaten in het kamp. De methode die gebruikt wordt in Westerbork en Vught is ongeveer hetzelfde. Aan de hand van een fictieve film en een opdrachtenschrift maken zij verschillende opdrachten waarbij dilemma's worden

gekoppeld aan persoonlijke verhalen. De ervaring die de leerlingen krijgen in het kamp is echter heel verschillend. In Westerbork volgen de leerlingen geen voorbereidende of afsluitende lessen in de klas, maar maken bij aankomst in het herinneringscentrum opdrachten in de vaste tentoonstelling. Alhoewel via de fictieve film ‘De Trein’ het verleden dichtbij wordt gehaald, ligt de nadruk in de opdrachten vooral in het vergelijken van de verschillende ervaringen van de historische actoren. Dat betekent dat er in de opdrachten gekozen is voor een combinatie van persoonlijke en cognitieve betrokkenheid.

De persoonlijke en emotionele betrokkenheid staan tijdens het educatieve programma in Westerbork meer op de voorgrond tijdens de rondleiding over het voormalige kampterrein. Aan de hand van reconstructies en historische sporen wordt het verleden dichtbij gehaald. Dit wordt benadrukt door persoonlijke verhalen van voormalige gevangenen tijdens de rondleiding. Dit sluit aan bij de doelstelling van Westerbork om identificatie met historische actoren te stimuleren aan de hand van tastbare sporen. Fysieke gewelddadigheden zijn niet direct zichtbaar en staan tijdens de rondleiding niet op de voorgrond. Zij zijn echter wel nadrukkelijk aanwezig in het verhaal van de hoofdpersonages. Het psychische geweld van angst en misleiding en uiteindelijk het fysieke geweld van het transport en de vergassing vormen de rode draad in het verhaal over de geschiedenis van Kamp Westerbork. Toch wil het centrum geen nadruk leggen op extreme gewelddadigheden. Deze zouden voorbij gaan aan het doel om leerlingen in te laten zien dat ook dagelijkse vormen van discriminatie uiteindelijk ernstige gevolgen kunnen hebben. Ondanks de emotionele betrokkenheid bij het leed van de hoofdpersonages in het kamp, wordt geprobeerd het extreme geweld voor leerlingen op enige afstand te houden. Dit wordt gedaan door extreem geweld niet in relatie te brengen tot de fysieke plek van het voormalig kampterrein. Daarnaast wordt het geweld niet getoond in beelden, geluid of tastbare sporen.

Het centrum in Vught heeft geen moeite met het tonen van gewelddadigheden. Ook in Vught wil het centrum identificatie met de hoofdpersonen en een belevenis van het verleden van het kamp stimuleren bij jongeren. In Kamp Vught vond tijdens de Tweede Wereldoorlog veel fysiek geweld plaats, waaronder dwangarbeid, straf en moord. Middels hoofdpersonages uit de film en de lesbrief leren de scholieren over het systeem van terreur in Kamp Vught. De fysieke en psychische gewelddadigheden zijn hier een onderdeel van en het zou vreemd zijn als deze weggelaten zouden worden. Het fysieke institutionele geweld wordt op verschillende manieren besproken in relatie tot de hoofdpersonen, maar dit geweld is niet te zien in beelden. Op deze manier wordt het geweld op een afstand gezet. In historische brieven en uit de teksten in de lesbrief leren zij op een cognitieve manier over de Jodenvervolging en het

systeem in het kamp. Dit wordt gecombineerd met een emotionele betrokkenheid doordat leerlingen worden betrokken bij dilemma's van de hoofdpersonen. Hierin ligt de nadruk vooral op de slachtoffers van Kamp Vught.

De enige symbolische verwijzing op het voormalig kampterrein van Vught is de verwijzing naar de geschiedenis van de kindertransporten bij het Kindermonument. Tijdens de rondleiding staan voornamelijk de tastbaarheid van het verleden en de belevenis centraal. Het centrum zegt in te willen spelen op authenticiteit, echter met uitzondering van het authentieke crematorium zijn alle vertoningen een replica of een reconstructie. Door reconstructies te verbinden aan persoonlijke verhalen wil het centrum inleving stimuleren voor de situatie van een gevangene in het kamp. Alhoewel er niet direct fysiek geweld zichtbaar is in beelden, wordt het geweld van de kampperiode hier dichtbij gehaald door in te spelen op de beleving en identificatie. De grote emotionele betrokkenheid zou het lastig kunnen maken voor leerlingen om een historische interesse en een historisch besef te ontwikkelen. Het doel van het educatieve programma is tenslotte om universele thema's zoals mensenrechten en vrijheid te leren begrijpen. Om dit te kunnen begrijpen is enige afstand tot het verleden noodzakelijk.

In Nationaal Kamp Amersfoort wordt nadrukkelijk een afstand tot het verleden gehouden en is er gekozen voor een symbolische benadering van het verleden. Ook in de toekomst wil het centrum geen nadruk leggen op reconstructies of een belevenis van het verleden. Het is mogelijk dat Kamp Amersfoort door de late monumentalisering achter is gebleven in de herinneringsfase. In Westerbork was tot de eenentwintigste eeuw ook geen plaats voor reconstructies en een belevenis van het verleden. Het is ook mogelijk dat het extreem gewelddadige verleden van Kamp Amersfoort zich niet leent voor een belevenis aan de hand van reconstructies.

In het educatieve programma 'Bertus' van Kamp Amersfoort worden leerlingen voornamelijk betrokken vanuit een cognitief kader. Dat betekent niet dat er geen geweld aanwezig is in de materialen of tijdens de rondleiding. Fysiek, psychisch, persoonlijk en institutioneel geweld worden besproken aan de hand van de historische context, getuigenissen, dagboekfragmenten, historische brieven en actuele vraagstukken. De herinnering aan de slachtoffers en een boodschap voor de toekomst staan centraal in het tijdschrift en de documentaire. Daarnaast wordt er ook een beroep gedaan op de persoonlijke achtergrond van de leerlingen door hen te betrekken bij politieke en morele dilemma's. In het educatieve programma staan de doelstellingen om te leren over de geschiedenis van Kamp Amersfoort en een actuele boodschap op de voorgrond.

Tijdens de rondleiding over het voormalig kampterrein Kamp Amersfoort leren de scholieren hoe gewelddadig het kamp was. Bijna op elke plaats op het terrein wordt op een symbolische manier verwezen naar de angst en het leed van gevangenen. Op een gedeelte van een nagebouwde cel na, zijn er geen reconstructies in het kamp te zien. Het verleden wordt voornamelijk dichtbij gebracht tijdens het bekijken van de korte documentaire in het herinneringscentrum. Hier bekijken leerlingen persoonlijke getuigenissen van oud-gevangenen. Het is mogelijk dat de leerlingen hierdoor een emotionele betrokkenheid voelen. Deze personen zijn echter geen leeftijdsgenoten. Ook wordt er geen identificatie gestimuleerd door deze personen centraal te stellen tijdens de rondleiding. Vele verschillende oud-gevangenen van Kamp Amersfoort worden tijdens de rondleiding besproken. Aan de hand van verschillende monumenten die ontworpen zijn door voormalige gevangenen leren zij over de gebeurtenissen in het kamp. Authenticiteit en symboliek voert de boventoon in Kamp Amersfoort. Een beleving aan de hand van reconstructies zou in Amersfoort ook niet gepast zijn aangezien er vele extreme gewelddadigheden op de erfgoedplek hebben plaatsgevonden.

Uit de voorgaande beschrijving is duidelijk geworden dat de drie centra het geweld van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust elk op een andere manier dichtbij halen of juist op afstand zetten. In Westerbork en Vught wordt het verleden dichtbij gehaald door een beleving en identificatie bij historische actoren om een inzicht te geven in dilemma's tijdens de oorlog. Daarentegen wordt het gewelddadige verleden in Amersfoort op afstand gezet door de symboliek en de herinnering centraal te stellen. In Nederland is er zeker geen sprake van een museale tentoonstelling van geweld aan de hand van historische foto's en beelden van martelingen en moord. Dit zou geen enkele educatieve waarde hebben.

In de Nederlandse centra gaat het voornamelijk om educatie. Ondanks de verschillen willen alle drie de centra een boodschap meegeven voor de toekomst. Het verleden wordt verbonden met het heden om jongeren te laten nadenken over actuele vraagstukken op het gebied van vrijheid, mensenrechten en onderdrukking. Deze plekken, waar educatie centraal staat, zijn plekken waar huidige generaties kunnen leren over het verleden van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust zodat mensen bewust worden gemaakt over de gevaren van onderdrukking, discriminatie en vooroordelen. Het is daarom wenselijk dat jongeren minimaal één van de drie herinneringscentra hebben bezocht tijdens hun schoolperiode.

In dit onderzoek is een beeld gegeven van de omgang met geweld en historische afstand in de educatieve materialen voor het voortgezet onderwijs van herinneringscentra Westerbork, Vught en Amersfoort in de eenentwintigste eeuw. Met de resultaten van dit onderzoek hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan de verdere ontwikkeling van educatieve

programma's op erfgoedplekken die verbonden zijn aan een gevoelige geschiedenis.

Enquêtes, interviews en observaties zouden meer inzicht kunnen geven in hoe jongeren het verleden op de erfgoedplek ervaren en of de doelstellingen van de centra gehaald worden. Een kwalitatief onderzoek naar de ervaring en interpretatie van jongeren tijdens een bezoek aan de voormalige concentratiekampen kan een interessante vervolgstudie zijn.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Commissie versterking en herinnering WOII, *Versterking van de herinnering WOII*, (Amsterdam 27 maart 2015).
- Documentaire Steffen Ellerhof, *Bertus: een thuiskomst 1924-1944-2010* (2011).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Kijkwijzer 1-6, havo/vwo', *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork* (2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Jaarverslag 2013* (Hooghalen 2014).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Educatieve uitgangspunten Herinneringscentrum Kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Jaarverslag 1992* (Hooghalen 1993).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Rondleiding voormalig terrein Kamp Westerbork* (Hooghalen 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Tentoonstelling Durchgangslager Westerbork*, educatieve film 'De Trein' (Hooghalen 2013).
- Kenniscentrum Oorlogsbronnen, *De Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Hedendaagse interesse en informatiebronnen* (Amsterdam 2015).
- NMK Amersfoort, *Beleidsplan 2007-2010* (Amersfoort 2007).
- NMK Amersfoort, *De toekomst van Nationaal Monument Kamp Amersfoort: contouren* (Amsterdam 2013).
- NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel A* (Amersfoort 2011).
- NMK Amersfoort, *De NMKA gids voor gidsen, Deel B* (Amersfoort 2011).
- NMK Amersfoort, *Verhalen van Teun de Vries, Jan Kreeuwen en Frans van den Berg jr* (Amersfoort 2003).
- NMK Vught, 'Kamp Vught in de klas', *Educatief beleidsplan 2006-2010* (Vught 2006).
- NMK Vught, *Kamp Vught in de klas rondleiding vmbo en havo/vwo* (Vught 2009).
- NMK Vught, *Kamp Vught in de klas, 'Wie helpt mij nu nog', Docentenhandleiding vmbo* (Vught 2007).

- NMK Vught, Kamp Vught in de klas, 'Wie helpt mij nu nog', *film Kamp Vught in de klas* (Vught 2007).
- NMK Vught, Kamp Vught in de klas, 'Wie helpt mij nu nog', *Lesbrief vmbo* (Vught 2007).
- NMK Vught, Kamp Vught in de klas, 'Wie helpt mij nu nog', *Lesbrief havo/vwo* (Vught 2007).
- Stichting Share2day, Tijdschrift *Bertus* (Alkmaar 2013).

Secundaire bronnen

- Ashworth, G.J., 'The memorialization of violence and tragedy: human trauma as heritage', in: Brian Graham, Peter Howard (ed.), *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Hampshire, Burlington 2008) 231-238.
- Betz, Joseph, Garver's 'Definition and a Deweyan Correction', *Ethics*, 87;4 (1977) 339-351.
- Bruijn, Pieter de, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources* (PhD thesis unpublished EUR 2014).
- Driel, Barry van, 'Some Reflections on the Connection between Holocaust Education and Intercultural Education,' *Intercultural Education*, 14; 2 (2003) 125-137.
- Frew, Elspeth A., 'Interpretation of a sensitive heritage site: the Port Arthur Memorial Garden, Tasmania', *International Journal of Heritage Studies*, 18:1 (2011) 33-48.
- Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011).
- Garver, Newton, 'What violence is?', *The Nation* (1968) 817-822.
- Grever, Maria, Pieter de Bruijn and Carla van Boxtel, 'Negotiating historical distance: Or, how to deal with the past as a foreign country in heritage education', *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 48;6 (2012) 873-887
- Grever, Maria, Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Grever, Maria, Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014).

- Have, Wichert ten, 'De Holocaust', in: Madelon de Keizer & Marije Plomp (eds.), *Een open zenuw : hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 236-243.
- Hijink, Roel, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van Duitse kampen in Nederland*. (Hilversum 2011).
- Hogervorst, Susan, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum 2010).
- Hondius, Dienne, *Oorlogslessen: onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010) 285-287.
- Huizinga, Johan, *Geschiedwetenschap/hedendaagse cultuur. Verzameld werk VII* (Haarlem 1950)
- Laarse, Rob van der, 'Kamp Westerbork', in: Madelon Keizer, Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 305-317.
- Levy, Daniel, Natan Sznaider, 'Memory Unbound : The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory', *European Journal of Social Theory* 2002 5(1): 87 (2002) 87-106.
- Mazzucchelli, Francesco, Rob van der Laarse, Carlos Reijnen, 'Introduction Traces of Terror, Signs of Trauma', in: idem eds., *Traces of Terror, Signs of Trauma. Practices of (Re)Presentation of Collective Memory in Space in Contemporary Europe* (2014) 5.
- Meeuwenoord, A.M.B., *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*, (PhD thesis UvA 2011).
- Miles, William F. S., Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism, *Annals of Tourism Research*, 29 (4) (2002) 1175–1178.
- Moraal, Eva, *Als ik morgen niet op transport ga: Kamp Westerbork in beleving en herinnering* (Amsterdam 2014).
- Ribbens, Kees, *Historical consciousness in contemporary society. Popular historical culture in the Netherlands, 1945-2000* (Hilversum 2002).
- Rüsen, Jorn, 'Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken', in *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Köln, Weimar, Wien 1994).

- Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Herinneringscentrum kamp Westerbork* (Amsterdam 1984).
- Stuldreher, C., H. van Stekelenburg, R. Meyer, W. Meurs, *Concentratiekampen: systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum 1970).
- Uijland, Marc, Christel Tijen, *Eindpunt of tussenstation: Gids Nationaal Monument Kamp Vught* (Vught 2002).
- Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995).
- Vree, Frank van, Rob van der Laarse, 'Ter inleiding', in: Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 8.

Digitale bronnen

- Beeldbank WO2, <http://www.beeldbankwo2.nl/> (20 augustus 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Basisonderwijs': <http://www.kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/basisonderwijs/index.html#/index> (20 augustus 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Europees erfgoedlabel voor kamp Westerbork': <http://www.kampwesterbork.nl/museum/nieuws/detail.html?id=38872#/index> (12 februari 2014)
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Europees erfgoedlabel': <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/herinneringscentrum/organisatie/europees-erfgoedlabel/index.html#/index> (20 augustus 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Elke keer die trein', <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=40163#/index> (9 februari 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Voortgezet onderwijs': <http://kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/voortgezet-onderwijs/index.html#/index> (20 augustus 2015).

- Herinneringscentrum Westerbork, ‘Record aantal bezoekers voor kamp Westerbork’: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=39961#/index/> (29 december 2014).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Gesproken monument 'De 102.000 Namen Lezen' van start’: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=40050#/index> (15 januari 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Groepsbezoek’: <http://kampwesterbork.nl/nl/museum/arrangementen/groepsbezoek/index.html#/index> (20 augustus 2015).
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Herinrichting kampterrein’: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/herinrichting/index.html#/index> (20 augustus 2015).
- Herinneringscentrum Westerbork, ‘Fundering crematorium’: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/herinrichting/crematorium/index.html#/index> (20 augustus 2015).
- NMK Amersfoort, ‘Uitbreiding Kamp Amersfoort: toekomstige beleving van Kamp Amersfoort’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/uitbreiding> (17 augustus 2015).
- Kreekel, Artwin, ‘Kamp Amersfoort wil flink uitbreiden’: <http://www.ad.nl/ad/nl/31848/Amersfoort/article/detail/3947003/2015/04/09/Kamp-Amersfoort-wil-flink-uitbreiden.dhtml> (9 april 2015).
- NMK Amersfoort, ‘Educatie’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/educatie> (20 augustus 2015).
- NMK Amersfoort, ‘Kamp Amersfoort wordt (weer) zichtbaar met Layar!’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/nieuws2> (23 augustus 2014).
- NMK Amersfoort, ‘Doel instelling’: http://www.anbiportaal.nl/content/files/Files/400/SNMKA_ANBI_publicatie_2013.pdf (2013).
- NMK Amersfoort, ‘Uitbreiding Kamp Amersfoort. Toekomstige beleving van Kamp Amersfoort’: <http://www.kampamersfoort.nl/p/uitbreiding> (20 augustus 2015).
- Netwerk oorlogsbronnen, ‘Nog steeds grote belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog’: <http://www.oorlogsbronnen.nl/nieuws/nog-steeds-grote-belangstelling-voor-de-tweede-wereldoorlog> (29 april 2015).

- NMK Vught, ‘Herdenking kindertransporten 7 juni 2015’: <http://www.nmkampvught.nl/herdenking-kindertransporten-2/>, (8 juni 2015).
- NMK Vught, ‘2014: meer bezoekers dan ooit’: <http://www.nmkampvught.nl/11003/> (9 januari 2015).
- NMK Vught, ‘Scholen’: <http://www.nmkampvught.nl/rondleiding-boeken/scholen/> (20 augustus 2015).
- NMK Vught, ‘Museumgids Barak 1b’: <http://www.nmkampvught.nl/museumgids-barak-1b/> (28 maart 2015).
- NMK Vught, ‘2014: meer bezoekers dan ooit’: <http://www.nmkampvught.nl/11003/> (9 januari 2015).
- Nieuwsredactie RTV Utrecht, ‘Bezoekersaantal Kamp Amersfoort gelijk’: <http://www.rtvutrecht.nl/nieuws/1123734> (14 januari 2014).
- NRC.nl, ‘Vredespaleis en Kamp Westerbork worden Europees erfgoed’: <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/02/12/vredespaleis-in-den-haag-en-kamp-westerbork-worden-europees-erfgoed/> (12 februari 2014).
- Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research, ‘About the ITF’: <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf.html> (20 augustus 2015).